

נעמי שחור

נשים בציונות הדתית מול הפמיניזם הדתי – קבלה או דחייה?**מבוא ומטרות**

מאמר זה עוסק בניתוח היסטורי של תנועת הפמיניזם הדתי בישראל, מתחילתה בשנות התשעים של המאה העשרים ועד ימינו. מטרתו של מחקר עיוני זה, לבחון את התאמתה של תנועה זו לרוח הציונות הדתית בישראל.¹ נוכיח, שאין הלימה בין מטרותיה של תנועה זו לבין השקפת עולמן של רוב הנשים בציבור הציוני דתי.

מחקרים רבים עסקו בפמיניזם הדתי ובקביעתה הכללית ש"היהדות היא פטריארכלית", אך טרם נערכה בחינה מעמיקה של התיאוריה הפמיניסטית-דתית עצמה: יחסה להלכה ולמצוות, ועוד יותר: למושגי אלוהות, למסורת, לתורה שבעל פה, לבריאת האישה ועוד. בכך יעסוק הפרק הראשון. זאת תוך השוואה עם התיאוריה הפמיניסטית בכלל וזו שבישראל בפרט, ותוך מיקוד שורשי הפיצול בין "שמרניות" ל"ליברליות". הפרק השני יבחן את ה"פמיניזם – גל שלישי", ההתפצלות לאידיאולוגיות משנה בעולם ובארץ. נוכיח כי שינוי זה, המתרחש בתנועת הפמיניזם הדתי בארץ בעשור האחרון, הוא שהביא להקצנה התיאורטית והמעשית בתנועה. בפרק השלישי נרחיב על תיאוריית ה"פוסט פמיניזם". בעקבות השינוי הפמיניסטי, תיאוריה זו גורסת שנשים אינן מחויבות עוד למטרות התנועה הפמיניסטית המקורית, אלא רשאיות לבחור בהעצמת נשיותן ואימהותן, תוך התאמת המסרים הפמיניסטיים גם לחברות דתיות ברחבי העולם. נוכיח כי תיאוריה זו מתאימה למציאות חייהן של רוב הנשים הציוניות דתיות בארץ,² ולרצונן לחיבור למסורת ולחברה הדתית, ל"העצמה ללא שבירה" של המערכת האמונית וההלכתית.

1 לעניינו של המאמר שלהלן, יוגדר הציבור הציוני-דתי כציבור השותף ב"תנועה הציונית" ובמדינת ישראל על כל מוסדותיה, עם היותו שומר מסורת ומדגיש את האופי הדתי הייחודי של מדינת ישראל.

2 מחקר זה עוסק רק בנשים ציוניות דתיות ולא באלו השייכות לחברה החרדית על אף קווי דמיון הקיימים ביניהן.

פרק 1: הפמיניזם הדתי בישראל בראשית דרכו

פמיניזם ופמיניזם דתי – רקע כללי

התנועה הפמיניסטית בעולם צמחה על רקע שינויים מרכזיים שהשפיעו על עולמן של נשים במאתיים השנים האחרונות.³ ראשית המאבק באירופה ובארה"ב מסוף המאה השמונה-עשרה,⁴ שהתמקד בשוויון בין גברים לנשים בתחום זכות הבחירה והרכוש.⁵ "הגל השני" של הפמיניזם היה משנות השישים של המאה העשרים, והתרכז בקידום זכויות הנשים בכל מוסדות החברה,⁶ תוך שילוב פעילות חברתית אקטיביסטית,⁷ לצד הגות תיאורטית ואקדמית לחשיפת מקורות הדיכוי של הנשים.⁸ בישראל ניתן להצביע על צמיחת התנועה הפמיניסטית בשנות השבעים של המאה העשרים, ועל התחזקותה משנות התשעים, כאשר הפעילות מתרכזת במחקר אקדמי לצד אקטיביזם חברתי ופוליטי, לשוויון לנשים בכל המגזרים הפרטיים והציבוריים וגם בצבא.⁹ המחקר הפמיניסטי עודד את השימוש במונח "מגדר" כקטגוריה פוליטית-חברתית, כדי להדגיש כי ההבחנה בין המינים היא הבניה חברתית היוצרת משטר וסדר חברתי ממוגדר, סדר שאינו הכרחי וניתן לשנותו.¹⁰

- 3 ביניהם ניתן למנות את המהפכה התעשייתית, את העיור, את המהפכה הלאומית, את תנועת ההשכלה, את מהפכת החילון, את הדיגיטליזציה ואת הגלובליזציה. עיינו: Gross, Introduction: Challenging Patriarchy: New Advances in Researching Religious Feminism and Religious Education, p. 4; פוגל ביזאוי, דמוקרטיה ופמיניזם: מגדר אזרחות וזכויות אדם, עמ' 21.
- 4 רוזין, מה זה בכלל פמיניזם, עמ' 68. היו אלו בודדות, ועיקר הפעילות היא מאמצע המאה ה-19 בארה"ב ובאירופה.
- 5 Gross (לעיל הערה 3), עמ' 8.
- 6 פוגל ביזאוי (לעיל הערה 3), עמ' 9, 19; קמיר, פמיניזם וזכויות ומשפט, עמ' 19. להרחבה על התנועה הפמיניסטית מראשיתה, עיינו בספריהן של קמיר, פוגל-ביזאוי ורוזין הסוקרים את ההיסטוריה מראשיתה.
- 7 קמיר משווה בין הפמיניזם לתנועות שחרור כמו סוציאליזם וציונות, קמיר (לעיל הערה 6), עמ' 20.
- 8 Gross (לעיל הערה 3), עמ' 8; קמיר (לעיל הערה 6), עמ' 20. יש המתנגדים לחלוקה זו של "גלים של פמיניזם". עיינו: McRobbie, The Aftermath of Feminism, p. 156. כמו כן, יש להדגיש כי גם בתוך התנועה הפמיניסטית עצמה בשנות השישים היו תת קבוצות, למשל פמיניזם סוציאליסטי, אך מנהיגות התנועה ורוב התומכים הדגישו מסרים מרכזיים אלו.
- 9 לסקירה מקיפה על הפמיניזם בישראל עיינו קמיר (לעיל הערה 6), עמ' 40; הנ"ל, כבוד אדם וחיה: פמיניזם ישראלי, משפטי וחברתי; פוגל-ביזאוי (לעיל הערה 3).
- 10 פוגל ביזאוי (לעיל הערה 3), עמ' 11; Gross (לעיל הערה 3), עמ' 7; קמיר (לעיל הערה 6), עמ' 26. פמיניסטיות רבות מצטטות את אחת הפמיניסטיות הראשונות סימון דה בובואר שטענה: "אישה אינה נולדת אישה, אלא נעשית אישה".

הפמיניזם קורא תיגר על השיח הפטריארכלי ועל המנגנונים הבאים למסדו.¹¹ לכן בהשקפה הפמיניסטית קיימת ביקורת רבה על הדתות המרכזיות (נצרות, איסלם ויהדות) המעודדות היררכיה טבעית בין גברים לנשים ופטריארכליות בשם צווי האל, מגמה הסותרת אזרחות דמוקרטית-ליברלית.¹² על אף ביקורת זו התפתחה תנועה של פמיניזם דתי יהודי תחילה בארה"ב:¹³ משנת 1971 קבוצות נשים יהודיות בארה"ב¹⁴ החלו לעסוק בקשר שבין היהדות לפמיניזם, הקימו ארגוני נשים יהודיות פמיניסטיות,¹⁵ וכן עיתון יהודי פמיניסטי – "לילית".¹⁶ בקרב הפמיניסטיות בארה"ב ניתן לראות מנעד של גישות כלפי היהדות והמערכת ההלכתית, הקשורות גם לזרמים השונים שאליהם שייכות נשים אלו.¹⁷ את התחלת הפמיניזם האורתודוקסי בארה"ב ניתן לציין עם פעילותה של בלו גרינברג בשנות השמונים, וייסוד תנועת JOFA – ארגון הפמיניסטיות האורתודוקסיות בארה"ב בשנת 1997,¹⁸ ובישראל עם ייסודה של תנועת "קולך" – פורום נשים דתיות בשנת 1998.

הפמיניזם הדתי בישראל החל בשנות התשעים של המאה העשרים על רקע השינויים בחברה הישראלית הכללית של שנות התשעים,¹⁹ והתחזקות הפמיניזם

- 11 פוגל ביזאוי (לעיל הערה 3), עמ' 19.
- 12 הנ"ל, עמ' 17. בפרקים הבאים נתייחס לביקורת כיום על מחקר המשקף סטריאוטיפים כלפי נשים דתיות. כהן ופיינר מצטטים את דבריה של גיטגן שטיינהרדין, יהודייה מגרמניה באמצע המאה השמונה-עשרה, הקובלת נגד אלוהים שלא נתן לנשים מצוות ושמצבן יותר "כמו חיות מאשר בני אדם". עיינו: פיינר וכהן, קול עלמה עבריה. כתבי נשים משכילות במאה ה-19, עמ' 17.
- 13 יש להבין תופעה זו על רקע התהפכות של שנות השישים בארה"ב ואירועים ייחודיים ליהדות ארה"ב, כמו מלחמת ששת הימים והמאבק למען יהדות בריה"מ שחזקו את התודעה היהודית.
- 14 דוגמה למחקר שנעשה על פמיניסטיות אלו, עיינו במאמר: Steven Cohen, American Jewish Feminism: A Study in conflicts and Compromises.
- 15 הכנס הראשון של נשים התקיים בניו יורק בשנת 1974.
- 16 העיתון החל לצאת בשנת 1976.
- 17 למשל בנושא סמיכת נשים לרבנות: בתנועה הרפורמית נשים מכהנות בכל תפקיד רבני, וכן גם בזרם הקונסרבטיבי (אם כי יותר בהסתייגות) ובזרם הרקונסטרוקטיבי. רק בזרם האורתודוקסי סמיכת נשים עדיין לא התקבלה, ורק מעטות קיבלו הכשרה והסמכה.
- 18 Jewish Orthodox Feminist Association.
- 19 בין שינויים אלו ניתן למנות: התערערות ההגמוניה של האידיאולוגיה הציונית ועליית השקפות עולם א-ציוניות, שבירת טאבו בסוגיות שונות, התפרקות הסולידריות החברתית ודגש על שיח מגזרי.

בחברה הכללית בישראל.²⁰ בהשפעת הארגון בארה"ב ועולות מארה"ב, נוסדה בשנת 1998 תנועת "קולך – פורום נשים דתיות". התנועה פעלה מתוך מודעות פמיניסטית ברורה ומוצהרת, והציבה מטרות שינוי בתחום הדת וההלכה.²¹ דרכי פעילות התנועה הן: ארגון כנסים,²² כתיבה,²³ עיתונות, אתרי אינטרנט, הפגנות ועוד. מספר מועט של נשים עסקו בכתיבה מסודרת של התיאוריה הפמיניסטית דתית בישראל: בודדות כתבו ספרים או מאמרים אקדמיים, ורובן ביטאו את התיאוריה שלהן דרך הרצאות בכנסים של קולך, במאמרי עיתונות או בתקשורת האלקטרונית. נציין את האפיונים המודרניים שבתנועה: ביקורת על סמכות המסורת, הדגשת רעיון האינדיבידואליזם, תכנית לשינוי חברתי על פי קודים מוסריים כלליים (ולאו דווקא יהודיים) וחיפוש "משמעות בחיים".²⁴

תיאוריה פמיניסטית דתית – כללי

ניתן לאפיין את הפמיניזם האורתודוקסי כזהות, כמהלך רעיוני וכתנועה חברתית.²⁵ החותרת לשוויון בין המינים ולשותפות משמעותית של האישה במערכת הדתית וההלכתית.²⁶ ניתן למנות מספר מגמות מוצהרות לתנועות הקשורות בפמיניזם האורתודוקסי: פעילות בתחום התיאורטי, יעדים מעשיים בתחום ההלכה, יעדים ציבוריים ופוליטיים בקהילות ובבתי כנסיות, ובישראל – גם השפעה על המערכת הפוליטית ועל הרבנות הראשית.²⁷ הפמיניסטיות

- 20 קמיר, רצון בת מלך כבודה: הזמנה לפמיניזם דתי, עמ' 462. הצמיחה התבטאה בין השאר בצמיחת לימודי מגדר באקדמיה ובפעילות מוגברת של נשים כנושאות דגל במאבק לשלום ונגד כיבוש.
- 21 טובה כהן, מנהיגות דתית נשית: האורתודוקסיה המודרנית בישראל כמקרה-מבחן, עמ' 276; רונן פרידמן, אורתודוקסיה בקונטקסט גלובלי, עמ' 371. תנועה זו שונה מתנועת "אמונה" שגם היא פעלה לטובת נשים דתיות, אך לא ממניע פמיניסטי.
- 22 כנסי "קולך" התקיימו משנת 1998.
- 23 ספרים כמו של תמר רוס וחנה קהת.
- 24 Mirsky, *Modernizing Orthodoxies: The Case of Feminism*, p. 40. בארה"ב נשים כמו בלו גרינברג, סינתיה אוזיק, גידי פלסקו הדגישו את לימוד התורה מתוך תפיסות של שוויון וצדק.
- 25 עיר שי וציון וולדקס, הפמיניזם האורתודוקסי-המודרני בישראל – בין נומוס לנרטיב, עמ' 5.
- 26 ליאון ולביא, להגדיל את היש: פמיניזם דתי בשיח רבניות מחזקות בישראל, עמ' 31. קמיר טוענת שפמיניסטיות יהודיות אינן מבחינות בין היהדות לדתות אחרות, והן רואות בכולן הדרת כבוד מסורתית הכובלת נשים, מדכאת ומפלה אותן (לעיל הערה 9), עמ' 10.
- 27 רוס, ארמון התורה ממעל לה: על אורתודוקסיה ופמיניזם, עמ' 81. באשר לכתיבה תיאורטית מעמיקה רוס היא בין הבודדות בארץ שעסקו בכך, ורק היא פיתחה תיאוריה

הדתיות בישראל מתארות חוויות אישיות כדחף לשינוי מצבן,²⁸ וכן, בדומה לטענת פמיניסטיות יהודיות ברחבי העולם,²⁹ הן טענו כי קולן של הנשים היהודיות בעבר "לא נשמע",³⁰ חוויותיהן אינן מתועדות כלל,³¹ ו"נשים לא נתפשו כ'אדם' העומד בזכות עצמו".³² הן מתארות תחושת הדרה מהיהדות³³ והיותן מעמד מדוכא³⁴ וכן את ה"השפלה" שחווי בהעדפה ל"דברי תורה" של הגברים לעומת הנשים,³⁵ את תחושתן כ"צופות מבחוץ", או מביטות מלמעלה (מעזרת נשים) על מה שקורה בבית הכנסת בקרב הגברים.³⁶

הפמיניזם הדתי נשען על האידיאולוגיה הליברלית, וקורא תיגר על המוסדות שאינם פועלים לשוויון אזרחי גם לנשים.³⁷ פמיניסטיות אלו מדגישות את הפער בין היחס לנשים בעולם הכללי שהפך ל"שוויוני",³⁸ לעומת היחס לנשים

פמיניסטית דתית פילוסופית. לכן הפניות רבות בפרק זה הן לספרים ולמאמרים שלה. עיינו: עיר שי, אפיסטמולוגיה, תאולוגיה ופמיניזם דתי: המסע האינטלקטואלי של תמר רוס, עמ' 39.

- 28 גורדין, השפעת התמורות המגדריות בשדה הדתי על השיח ההלכתי, עמ' 104; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 308, 309. יש שצינו את רצונן לעצמאות ולביטחון אישי. עיינו: Israel-Cohen, *Jewish Modern Orthodox Women, Active Resistance and Synagogue Ritual*, p. 13.
- 29 על הפמיניסטיות היהודיות בארה"ב בשנות השישים והשבעים – עיינו מאמריהם של דוד אלעזר, לפידות ורלה, התפתחות תפקידן של נשים בפולחן בבית הכנסת האמריקני; וכן ראיונות עם עשר נשים יהודיות פמיניסטיות ודרך לפמיניזם במאמרה של אדלר, עשר נשים פמיניסטיות יהודיות מספרות על דרכן.
- 30 קהת, דברי פתיחה לכנס הבינלאומי אישה ויהדותה, עמ' 15. תיאורים דומים לנכתב להלן אצל נשים יהודיות בארה"ב ניתן למצוא במאמרה של אדלר (לעיל הערה 29).
- 31 רבקה לוביץ, עולמן הדתי של נשים ומגמות בהתפתחותן, עמ' 151.
- 32 קהת (לעיל הערה 30), עמ' 13; קהת (לעיל הערה 20), עמ' 229.
- 33 רות הלפרין-קדרי, ושינתם לבניך ולא לבנותיך: הרהורים מן העבר השני של המחיצה, עמ' 357; רוס (לעיל הערה 26), עמ' 62. אדלר (לעיל הערה 29), עמ' 23, מתארת את מעמד הנשים כ"אחר"; Umansky and Ashton, *Four Centuries of Jewish Women's Spirituality*, p. 722.
- 34 Israel-Cohen (לעיל הערה 28), עמ' 21; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 104.
- 35 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 14, 18. קרן מתארת את תחושת ה"כלומיניקיות" לעומת הבעלים, רחל קרן, נשים למדניות – מאין ולאן, עמ' 77.
- 36 Israel-Cohen, (לעיל הערה 28), עמ' 11; Ner-David, (לעיל הערה 59), עמ' 193; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 18; פרידלנד בן ארזה. Israel-Cohen מתארת את התחושה שלה בעזרת נשים כ"פרות דחוסות". עיינו בעמ' 13.
- 37 פוגל-ביזאוי (לעיל הערה 3), עמ' 9; קהת (לעיל הערה 20), עמ' 229; Umansky and Ashton (לעיל הערה 32), עמ' 722.
- 38 אורה כהן, משני עברי המחיצה, עמ' 21.

ביהדות: חוסר שוויון הזדמנויות בלימוד תורה ובפעילויות דתיות אחרות והעוול שבכך,³⁹ ומודל יהדות "פטריארכלי" שהתאים לתקופות אחרות.⁴⁰ השינוי האידיאולוגי המרכזי שמובילות פמיניסטיות דתיות הוא שילובן של נשים "כבנות שיח שוות ערך ושוות מעמד" ויישום עיקרון השוויון בכל הקשור במערכת ההלכתית, בקיום מצוות ובלמוד התורה,⁴¹ לצד שינוי בתחום האתי והמוסרי.⁴² רצונן לתקן את שורש הבעיה – התפיסות התיאולוגיות והמסגרות הממסדיות של האורתודוקסיה,⁴³ ולבחון מחדש את הערכים ואת הקדימויות שהמסורת היהודית מבטאת לאור הצרכים העכשוויים.⁴⁴ הן מדגישות את ה"דחיפות" ו"החובה" לקבל את הצעותיהן: בכך למנוע פיתוח פתרונות עצמאיים ללא אישור מצד הממסד הדתי.⁴⁵ תופעת למדנות הנשים אינה ניתנת לעצירה⁴⁶ ומהווה "פצצת זמן מתקתקת",⁴⁷ שתוביל ל"דחיפה לעימות" עם הבעיות המעשיות של אפליה נגד נשים בפולחן ובהלכה,⁴⁸ ול"התמוטטות התמונה המסורתית".⁴⁹

- רוס (לעיל הערה 27), עמ' 104; קהת (לעיל הערה 20), עמ' 228. קהת מרחיבה בנושא השוני בין השיח בעולם היהדות לעומת השיח בעולם ההומניסטי הליברלי (לעיל הערה 20), עמ' 230. וכן: כהן (לעיל הערה 21), עמ' 258; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 15, 104, 414; רחל אדלר, פמיניזם יהודי: תיאולוגיה ומוסר, עמ' 19–20; עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 12.
- רוס (לעיל הערה 27), עמ' 373; Gross (לעיל הערה 3), עמ' 8.
- קהת (לעיל הערה 30), עמ' 15.
- אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 84; Mirsky (לעיל הערה 24), עמ' 40.
- פרידמן (לעיל הערה 21), עמ' 369; אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 58.
- אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 16; עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 16. רוס מדגישה את הדמיון בין השינויים שהפמיניזם הדתי מבקש לעשות, להתאמות שעשתה גם האורתודוקסיה המודרנית (לעיל הערה 27), עמ' 103, 120. אדלר טוענת שכל הפילוסופיה היהודית היא "התכתבות" עם פילוסופיות מחוץ ליהדות (לעיל הערה 39), עמ' 18.
- רוס (לעיל הערה 27), עמ' 412. אדלר טענה (לעיל הערה 39), עמ' 223: "למען הצלת עתיד היהדות, משהו חייב למות". עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 53. Uzan מציין כי ניתן להוכיח שהפמיניזם הדתי "מנצל" מחלוקות הלכתיות בקרב רבנים באורתודוקסיה המודרנית, כדי לקדם את שינוי ההלכה. Elad Uzan, *From Social Norm to Legal Claim: How American Orthodox Feminism Changed Orthodoxy in Israel*, עמ' 144.
- רוס (לעיל הערה 27), עמ' 395.
- הני"ל, עמ' 392.
- הני"ל, עמ' 416.
- הני"ל, עמ' 87, 308, 398, 699. אדלר מתארת "עולם מרושש ממשמעות", עיינו (לעיל הערה 38), עמ' 99. עיינו גם בסרט "שעשני אשה" שבו טוענת בתה של תמר רוס על "הלכות לא

תיאוריה פמיניסטית דתית – יחסה לרעיונות מרכזיים ביהדות

להלן נסקור את התיאוריה כפי שמובאת בכתבים השונים בשנותיה הראשונות של התנועה, ונציין באילו מן הנושאים יש פיצול בין תתי קבוצות בתוך הפמיניזם הדתי. למרות הפעילות המשותפת, ניתן יהיה להבחין בשוני בין "שמרניות" ל"ליברליות", שוני שיתרחב בעשור לאחר מכן, כפי שיובא בהמשך המאמר.

לימוד תורה לנשים, היחס לאל ולמוסר יהודי

דרישה מרכזית בפמיניזם הדתי בישראל היא הרחבת לימוד התורה לנשים לכל סוגי הספרות היהודית, לאור עליית השכלתן של נשים ולאור יכולת מעשית להתמסרות ללימוד מעמיק ביהדות.⁵⁰ הקמת "מדרשת לינדנבאום" בשנת 1976 היוותה את הצעד הראשון – מדרשה בסגנון ישיבתי לנשים דתיות בישראל.⁵¹ שתי מטרות מרכזיות ללימוד תורה: האחת, לימוד תורה ברמה גבוהה כביטוי לעבודת ה'. מתקיים דיון אם סגנון הלימוד צריך להיות דומה לסגנון הגברי או שיש לפתח לימוד תורה נשי,⁵² המאפשר לנשים יציאה ממסורות הלימוד המקובלות ומאפשר דרכי חשיבה חדשות,⁵³ לימוד אישי, רגשי ואינטימי.⁵⁴ מטרה שנייה היא הכרה מעמיקה במערכת ההלכתית לצורך הובלת שינוי בהלכה בהתאם לערכים פמיניסטיים,⁵⁵ ללא מחויבות להיררכיה הרבנית.⁵⁶ שוני

שימוות". אדלר, פמיניסטית בארה"ב, מדברת על מאבק, עיינו: אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 40; ברטשניידר ורוז מדברות על חציית גבולות, עיינו: Brett Schneider and Rose, Engaging Jewish Feminist Diversity Issues: Seven Concepts, p. 184. רוס – על אמצעים חזקים (לעיל הערה 27), עמ' 313.

- 50 Umansky and Ashton (לעיל הערה 32), עמ' 688.
- 51 ניתן גם לראות בהקמת התיכון לבנות "פלך" בשנת 1967 על ידי אליס שלווי, פמיניסטית אמריקאית שעלתה לישראל, כתחילת השינוי בחינוך לפמיניזם.
- 52 Umansky and Ashton (לעיל הערה 32), עמ' 720; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 407.
- 53 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 407; קהת (לעיל הערה 21), עמ' 235. עיינו גם בסרט "שעשעי אישה" בדברי רבקה לוביץ על כך שנשים אינן מחויבות לגדולי הדור כיוון שלא למדו בישיבות שלהם.
- 54 Umansky and Ashton (לעיל הערה 32), עמ' 719, 720–721. לדבריה סגנון לימוד תורה נשי זה אינו מקובל על הליברליות, שלטענתן קול נשי מוביל להדרת נשים ממוקדי הכוח הדתיים.
- 55 Umansky and Ashton (לעיל הערה 32), עמ' 687–688; אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 37; מלכה פיוטרקובסקי, מהלכת בדרכה: אתגרי החיים במבט הלכתי-ערכי, עמ' 109; קהת, משהפכה התורה, עמ' 680; קהת (לעיל הערה 21), עמ' 288; פרידמן (לעיל הערה 21), עמ' 371; עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 19; Mirsky (לעיל הערה 24), עמ' 39. רוס

בדגשים אלו מסמן הבחנה שתתפתח מאוחר יותר, בין פמיניזם מתוך המדגיש "לימוד תורה נשי", לבין אלו המבקשות שינוי מהותי ומהפכני בכל סגנון לימוד התורה.

יש נושאים שהפמיניזם הכללי עסק בהם רבות, והפמיניזם הדתי כמעט ולא. רבות נכתב על הקשר בין התפיסה המונותיאיסטית של האל ובין דרך חשיבה גברית: צורתה של הדת, הדימוי של האל, יחסיו עם הבריאה ותפיסתו את המציאות.⁵⁷ מחד גיסא, בפמיניזם הדתי יש התייחסות מועטה,⁵⁸ על אף ההבנה כי ניסוח מחדש של יחסים מגדריים בחברה דתית משפיע גם על "עיבוד מחדש של היחסים בין האדם לאל",⁵⁹ וחובה להתייחס לרעיון של "אי צדק אלוהי".

- מעיר שהשינוי בלימוד תורה לנשים התקבל בארץ ללא התנגדות, כיוון שנתפס כהעמקה במורשת היהודית, ואולי משום שיש לו מסורת ארוכה יותר, אפילו בציבור החרדי. עיינו: מאיר רוט, פמיניזם ואורתודוקסיה: בין זכויות לזהות, עמ' 4.
- 56 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 150; Umansky and Ashton, (לעיל הערה 32), עמ' 689. לגבי חוסר מחויבות לרבנים, כך טוענת גם רבקה לוביץ בסרט "שעשני אישה", את רצון לא להיות כפופות למה ש"רב אברום אומר".
- 57 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 210; רוס, היבטים פמיניסטיים בתפיסתו האוטופית של הראי"ה קוק, עמ' 721 והלאה. מושגים כמו תפיסת האלוהות, תפיסת המציאות הקדושה, דרכי הגישה לאלוהים ועוד – כולם קשורים ומושפעים מחשיבה ומחוויות גבריות. בארה"ב, אדלר דנה בהרחבה בנושא. עיינו בספרה, (לעיל הערה 39), עמ' 139 והלאה. להרחבה בנושא, עיינו: קמיר (לעיל הערה 19), עמ' 417, 420.
- 58 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 104; Ross, The Implications of the Feminization of Theology: Deconstructing Sacred Texts as an Educational Issue, p. 131. רק רוס ואדלר מבררות בירור אמיתי בנושא, בעוד פמיניסטיות אחרות אינן מתייחסות אליו כלל.
- 59 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 31; עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 18; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 322. רוס מקדישה לכך מקום נרחב, אך הדיונים שלה הם פילוסופיים מעמיקים, אינם מתאימים לציבור הרחב, ואינם מביאים מסקנות מעשיות. עיינו למשל מאמרה, אורתודוקסיה ואתגר ביקורת המקרא: כמה הרהורים על חשיבות מציאת השאלה הנכונה, עמ' 245 ואילך. היא מגיעה למשל למסקנה של טשטוש ההבחנות בין הטבעי והעל-טבעי ללא מסקנות בלתי קבילות בדבר טיבו של האל והמעורבות האנושית בעיצוב התורה, עיינו שם, עמ' 271. היא גם מגיעה למסקנה כי נשארים עם פרדוקס בתיאור המציאות האלוהית ודרכי ההתקשרות שלו עם האדם, עמ' 273. חביבה נר דוד מתארת את המאבק שלה עם רעיון האלוהות, עיינו: Haviva Ner-David, Life on the Fringes, pg 80. בארה"ב עסקו בכך פלאסקוב, לפקוביץ ואדלר, בעיקר בתפיסת האל כזכר. עיינו: אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 26, 139–146. אדלר מחייבת יצירת תיאולוגיה כבסיס לפרקסיס של היהדות. עיינו אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 26. פלאסקוב מוזכרת במאמרה של הלפרין-קדרי (לעיל הערה 32), עמ' 354. בארץ אין עיסוק רב בנושא בכתביה הפמיניסטית דתית. עיר שי משווה בין פלאסקו ובין רוס בנושא תפיסת האל (לעיל הערה 26), עמ' 31. בהרצאתה בנושא: השפעות תיאולוגיות של הפרשנות הביקורתית הפמיניסטית על לימוד התנ"ך, טענה קהת כי יש אתגרים תיאולוגיים בלימוד מקרא על ידי

ביחסו של האל-לנשים.⁶⁰ מאידך גיסא, יש התייחסות ביקורתית למוסר היהדות המשתקף במקרא ובספרות היהודית כלקוי וכמפלה נשים,⁶¹ ובכך הפרדה בין האל ובין המוסר היהודי.⁶² גם נושא בריאת האישה העסיק את הפמיניזם הכללי בבואו להכריע בשאלה אם ההבדלים בין גברים לנשים הם מולדים או הבניה תרבותית, אך העסיק מעט מאוד את הפמיניסטיות הדתיות בארץ.⁶³ נושא נוסף המעסיק רבות את הפמיניסטיות בעולם הוא מוסד הנישואין הנתפס בפמיניזם

נשים, וביניהם: שאלת תורה משמים, דמותו של אלוהים כזכר, נשים שאינן מוזכרות בכלל במקרא, וחוקי התורה המפלים.

60 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 107, 221. אדלר מתמודדת עם זה בכיוון אחר (לעיל הערה 39), עמ' 160 ואילך. היא טוענת כי בנייתו בריאת האישה ניתן לראות את כינון היחסים החברתיים המגדריים ואת העולם המצריך תיקון. עיינו למשל: עמ' 172. עיינו גם ניתוחו של יעקב אלטמן, ברוך שעשני כרצונו (על המין הנשי והמין האנושי), הדן בנושא שינוי ברכת "שעשני כרצונו" המבטא יחס כלפי אלוהים.

61 אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 62; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 114, 391, 414. אחת הדוגמאות המצוטטות כהוכחה לשינויים בתורה היא נושא העבדות בתורה, אך ההשוואה אינה במקומה. מוסד העבדות לא בוטל, אלא שאין מקיימים בפועל את המצוות הקשורות לעבדים, משום שמוסד העבדות אינו קיים עוד. בדומה לכך לא ביטלו את המצוות הקשורות במקדש, אלא שלמעשה אין דרך לקיימן כיום. גלמן ורוס מרחיבים את נושא "מוסר אלוהי משתנה" בכמה מכתביהם. עיינו: גלמן, הפמיניזם הדתי והאתגר התאולוגי, עמ' 41; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 344 ואילך; Ross (לעיל הערה 57), עמ' 132; ומוזכר גם אצל טובה אילן, דברי סיכום – באומץ וביראה, עמ' 331; גרוס (לעיל הערה 21), עמ' 70. רוס וגלמן מצטטים את הראייה קוק כהוכחה לטענתם של מוסר משתנה, אך ניתן להוכיח שהבסיס לטיעון מתוך דבריו של הרב קוק אינו נכון: גלמן מצטט את הרב קוק ב"אפיקים בנגב" כמביע את רעיון המוסר המשתנה לאורך ההיסטוריה, אך הציטוט הוא סלקטיבי, שכן המאמר של הרב קוק דן בנושא מוסר התורה והסיבות לכך שיש דברים שנאסרו לעומת אחרים שהותרו. הדיון נסב גם על הצמחונות ועל התנאים לאיסור אכילת בשר לעתיד לבוא. אך גם כאן ניתן להוכיח שאין מדובר בשינוי מצווה – ביטולה או שינוי דרך קיומה – אלא בהימנעות. אין הדבר דומה למה שטוענות הפמיניסטיות בדבר שינוי קיום המצוות ובאילו תנאים. ניתן גם לצטט מתוך שירו של הרב קוק "תקנות וגזרות חכמים", שם הוא מדגיש את חשיבות השמיעה לשופטים וחכמים שבכל תקופה, כולל בימינו אלה. כיוון שזהו מאמר היסטורי ולא פילוסופי, נסתפק בכך.

62 עיינו רוט (לעיל הערה 55), עמ' 5; אלטמן (לעיל הערה 59), עמ' 39. אין גם כל התייחסות לאפליה כלפי גויים ולחלוקה בין כהן, לוי וישראל.

63 קמיר טוענת שכל החלוקה בין גברים לנשים נוצרה מנקודת מבט אנושית ולא מהטבע (לעיל הערה 9), עמ' 32. בארה"ב, אדלר טענה שיש להבחין בבראשית בין פרק א לפרק ב, ושבריאת האישה בפרק ב היא מתוך תיאור פטריארכלי (לעיל הערה 39), עמ' 171. בארץ, פיינטוך למשל אינה מוכנה להתייחס לנושא. בריאיון שנערך עמה טענה שבכל מקרה יש הבדלים בין נשים לגברים ובין רבנות של גברים לרבנות של נשים. עיינו: אריאל הורוביץ, "את לא מה שאני רואה כשאני מדמינת רב".

כמוסד פטריארכלי, כפוי וכאני, שיש לבטלו.⁶⁴ בכתבים של פמיניסטיות דתיות אין כמעט התייחסות לנושא זה, אלא בודדות המבקשות שינוי גם במוסד הנישואין,⁶⁵ משום שלדעתן מוסד זה מנציח את הדרתן⁶⁶ או אלו החשות תסכולים אישיים לגבי מקומן במשפחה.⁶⁷ גם שאלת האימהות, המהווה מחלוקת גדולה בתנועה הפמיניסטית, מקבלת התייחסות מועטה בתורה הפמיניסטית הדתית.⁶⁸

דרישה לשינוי מערכת ההלכה והמצוות

מטרה מרכזית של הפמיניזם הדתי הוא שינוי ההלכה מתוך "מחויבות משולשת": מחויבות דתית, מחויבות להלכה אורתודוקסית כדרך חיים, ומחויבות מוסרית לערכי השוויון,⁶⁹ תוך דיאלוג בין היהדות ובין עולם ערכים הקיים מחוץ ליהדות⁷⁰ ויצירת תהליך של צדק ואמת ותיקון עולם.⁷¹ בבדיקת

- 64 עיינו הצהרת הפמיניזם משנת 1971 בארה"ב; וולף, קץ האחוה הנשית, עמ' 295. קמיר (לעיל הערה 9), עמ' 39. קמיר אף טוענת שהמצב בישראל "אינו מאפשר לנשים לבחור בין אימהות ובין אופני חיים אפשריים אחרים", שם, עמ' 80.
- 65 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 103, 183. ביהדות נחשב מוסד המשפחה כמוסד מקודש, ובטקס החופה חותם הבעל על שטר מחויבות ("כתובה") שבו ביטוי מובהק לפטריארכליות.
- 66 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 103, 183. קהת, (לעיל הערה 66). בארה"ב אדלר (לעיל הערה 28), עמ' 47, מספרת על שינויים בנישואין שלה לאור הפיכתה לפמיניסטית. אדלר בספרה מפרטת כיצד יש לשנות מהיסוד את טקס הנישואין, את שבע הברכות ואת הכתובה כך שיבטאו שוויון ולא קניין ויהוו ברית אהובים ולא קידושין, ולכן אין צורך בגט בעת פירוק הנישואין (לעיל הערה 38), עמ' 222 ואילך. בנספח מופיע נוסח הטקס החלופי והכתובה החלופית, ובעמ' 248 נידון נושא חלופה לטבעת.
- 67 קהת (לעיל הערה 66). קהת מרחיבה במאמר לגבי חינוך הדתיות וחוסר ההתייחסות לזהות הנשית שלהן. עיינו שם. בהמשך המאמר קהת דנה בשינוי שצריך להתחולל אצל פרחי הוראה דתיות ביחסן לשאלות של פמיניזם, פרשנות גברית לטקסטים יהודיים, מעמד האישה ביהדות ועוד.
- 68 כהן (לעיל הערה 20), עמ' 282, מעוניינת בשילוב בין עולם הבית והמשפחה ובין תפקיד ציבורי. לוביץ טוענת שהפמיניזם עלול להוביל לדה-לגיטימציה של האימהות (לעיל הערה 31), עמ' 153.
- 69 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 36; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 698. עיינו גם קהת, (לעיל הערה 66).
- 70 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 8; Ner-David, p. 166; קהת (לעיל הערה 21), עמ' 234. קהת משווה לרמב"ם ואחרים שגם למדו בעולם התרבותי סביבם. פיוטרקובסקי מדגישה פחות את הטיעון הליברלי ויותר את הצורך לפתרון סבלם של אנשים, והכפייה כלפי החילוניים. עיינו: פיוטרקובסקי (לעיל הערה 54), עמ' 109.

ספרות ההלכה שעוצבה על ידי רבנים ופוסקי הלכה במשך אלפי שנים,⁷² מציינות הפמיניסטיות את יחסם השלילי והסטריאוטיפי לנשים.⁷³ טענתן היא כי תהליך הפסיקה ההלכתית מהווה ביטוי לגורמים סוציולוגיים חיצוניים, והוא תלוי תקופה, הקשר ושיקולים אנושיים,⁷⁴ ומבטא את מעמדן הנחות של הנשים⁷⁵ ו"הטיה גברית".⁷⁶ ההלכה עוצבה על פי אינטרסים גבריים או על פי מה שהגברים עצמם חשבו שטוב לנשים,⁷⁷ ומבטאת את השאיפה להדיר נשים ממוקדי הכוח והיוקרה של הגברים.⁷⁸ תמר רוס, מחשובי הפמיניסטיות הדתיות בארץ, טוענת:

אף הטענה הכללית יותר לפיה המסורת מעצימה את כח הנשים, אינה משכנעת **כאשר כוח זה נסמך על ערמומיות ועל טקטיקות מניפולטיביות אחרות של המדכאים ואינו נובע מסמכות המוקנית להן במישורן** (ההדגשה שלי – נ"ש). וגם אם הלכות טהרת המשפחה מקנות לנשים

- 71 קהת (לעיל הערה 30), עמ' 15, רוס (לעיל הערה 27), עמ' 365; פרידמן (לעיל הערה 21), עמ' 375; רוט (לעיל הערה 55), עמ' 1. רוס ופרידמן מדגישים כי תיקון זה יהפוך את היהדות לרלוונטית. רוס (לעיל הערה 27), עמ' 374, 693; פרידמן (לעיל הערה 21), עמ' 369.
- 72 מדובר במערכת שנבנתה במהלך אלפי שנים, הכוללת רבנים מותקופת העת העתיקה (חז"ל) ופוסקי הלכה מימי הביניים ובעת החדשה.
- 73 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 64, 65; אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 35. קהת, (לעיל הערה 66). הלפרין-קדרי מקדישה מאמר שלם לשפת ההלכה כשפה פטריארכלית ולהשפעת השפה על עיצוב התודעה (לעיל הערה 32), עמ' 355. אדלר מסבירה בעזרת תיאוריית "יחסי אובייקט פמיניסטית" את יחסם של רבנים לנשים. עיינו לעיל, הערה 39, עמ' 38. בהמשך היא מנתחת סיפורים מהתלמוד על פי תיאוריות אלו.
- 74 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 107.
- 75 הנ"ל, עמ' 51, 391; אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 16, 76; Ner-David, p. 37; נר דוד אף מכנה את הרבנים "SEXIST" – ביטוי חריף במיוחד. ראו: שם, עמ' 224; Umansky and Ashton, (לעיל הערה 32), עמ' 722.
- 76 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 104, 182, 390, 391, 396; קהת (לעיל הערה 66).
- 77 למשל לשלג מפריע במיוחד העיסוק של גברים בנושא הצניעות. שלג, נשות התורה החדשות. Gross (לעיל הערה 3), עמ' 8; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 21, 107, 183; קהת (לעיל הערה 20), עמ' 235. הלפרין-קדרי טוענת כך מתוך מחקר על השימוש בלשון זכר הכולל גם נשים, עיינו מסקנתה (לעיל הערה 32), עמ' 368.
- 78 רוס, שם, עמ' 185, 390; הלפרין-קדרי טוענת שהשימוש בשפה זכרית משפיע על הדרת נשים בהלכה. עיינו: הלפרין-קדרי, שם, עמ' 358 ובהמשך מביאה דוגמאות לכך; אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 55.

שליטה יחסית בחייהן המיניים, עדיין נותרת הסמכות הסופית בידי פוסקים גברים, המחוקקים ומפרשים את ההלכות האלו.⁷⁹ ובמקום אחר היא כותבת (ההדגשה שלי – נ"ש): "הילת האזוטריות האופפת את דרגת המומחיות ששאלות כאלה דורשות, מעלה את החשד שמדובר בתחבולה נוספת שכל מטרתה להעמיד את הנשים במקומן".⁸⁰ לפמיניסטיות הדתיות יש ביקורת גם על פוסקי ההלכה כיום, שהפסיקה שלהם מבטאת שמרנות אפולוגטית,⁸¹ הקשחת עמדות הלכתיות כלפי נשים⁸² וחוסר רצון לשינוי מחשש לערעור מעמד הסמכות.⁸³ הפמיניסטיות הדתיות קוראות לפעול לשינוי "צייתנות עיוורת" לחוקים שאינם משקפים את המציאות העכשווית,⁸⁴ ולפעול להפחתת התלות בממסד הדתי⁸⁵ ולהתמוטטות גישות רבניות נושנות.⁸⁶ ניתן לדרוש מהפוסקים שינוי בהלכה, כדבריה של בלו גרינברג, מראשוני הפמיניסטיות הדתיות בארה"ב: "אם יש רצון רבני, יש גם דרך הלכתית".⁸⁷ הדרך להגיע לשינוי המערכת ההלכתית הוא על ידי:⁸⁸

- 79 רוס, שם, עמ' 104. נושא העיסוק של רבנים גברים בפסיקה הנוגעת לטהרתן של נשים עומדת במרכז דיונים רבים של פמיניסטיות.
- 80 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 406. היא מתייחסת בעיקר להלכות נידה.
- 81 הנ"ל, עמ' 134. רוס טוענת שנושא זה בולט במיוחד בכל הקשור ל"דעת תורה" ולארכי ישראל.
- 82 כהן (לעיל הערה 37), עמ' 21. חנה ספראי בריאיון, מופיע אצל רוס (לעיל הערה 56), עמ' 707.
- 83 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 312. קהת עוסקת בתגובות השונות אצל רבנים לנושא מעמד האישה (לעיל הערה 20), עמ' 233.
- 84 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 86.
- 85 Ner-David (לעיל הערה 59), עמ' 191.
- 86 רוס (לעיל הערה 62), עמ' 391, 417.
- 87 מובא אצל רוס (לעיל הערה 27), עמ' 120. במאמר אחר טוענת רוס כי המרכיב המרכזי בפסיקת ההלכה היא המציאות בשטח, ולכן ייתכנו שינויים במיוחד כיום כשיש השפעה משמעותית מהשטח. עיינו: רוס, הלכה כהתרחשות: מעמדם ההלכתי של ההומוסקסואלים בימינו כמקרה מבחן, עמ' 376. רוס וגלמן מבססים את השינוי המוסרי שהפמיניזם מביא בטיעונים פילוסופיים הקשורים למושגים של "התגלות אלוקית מתמשכת" ו"מוסר ארעי" מתחלף. גלמן (לעיל הערה 60), עמ' 40. רוס (לעיל הערה 27), פרק י. עיר שי מסבירה מדוע רוס מעדיפה הסברים פילוסופיים לשינוי ההלכתי שרצתה להנהיג. עיינו: עיר שי (לעיל הערה 26), עמ' 33. עיינו דיון מרחיב בנושא גם לעיל הערה 60.
- 88 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 707.

- א. לימוד ביקורתי ומעמיק במקורות הדיון ההלכתי⁸⁹ במטרה לזהות הטיה מגדרית, וחשיפת הפרשנות שמגמתה לשמר את הכוח הגברי⁹⁰ או הכרעות הנובעות משיקולים חברתיים אחרים;⁹¹
- ב. קידום ההלכה והתחדשותה: פיתוח גישות הלכתיות חדשניות⁹² על ידי שימוש באסטרטגיות שונות המאפשרות סטייה מהנוהג ההלכתי המקובל ללא צורך בשינוי רדיקלי של ההלכה:⁹³ פתרונות מטא-הלכתיים;⁹⁴ דרכים של הערמה משפטית;⁹⁵ אימוץ דעות מיעוט וגישה מקילה;⁹⁶ תיקון תקנות חדשות.⁹⁷ יש בכך יצירת מערכת שוויונית ליברלית המיישמת את עקרון כבוד האדם בכל הקשור לנשים בהלכה.⁹⁸
- ג. שינוי על ידי נשים: הפמיניסטיות הדגישו את הצורך ביצירת קבוצת נשים למדניות,⁹⁹ שלהן רגישויות פמיניסטיות,¹⁰⁰ חשיבה "חופשית" ושונה מהקיים בישיבות,¹⁰¹ שתשכנעה את הרבנים לפתרונות הלכתיים אפשריים.¹⁰² באשר

- 89 אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 36.
- 90 Gross (לעיל הערה 3), עמ' 8; Mirsky (לעיל הערה 24), עמ' 40; רוס (לעיל הערה 56), עמ' 720.
- 91 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 398; עיר שי (לעיל הערה 26), עמ' 33. עיר שי מנתחת את ההבדל בין גישתה של רוס לגישתו של הרב סולובייצ'יק בנושא התאמת ההלכה למציאות המודרנית.
- 92 פיטרקובסקי (לעיל הערה 54), עמ' 109.
- 93 עיר שי (לעיל הערה 26), עמ' 32. עיר שי מנתחת את ההבדל בין אדלר לרוס בנושא הצורך במחויבות להלכה וקשר עם סמכות רבנית. עיינו: שם, עמ' 35–37.
- 94 אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 69, 81.
- 95 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 114.
- 96 גלמן (לעיל הערה 60), עמ' 42.
- 97 גלמן (לעיל הערה 60), עמ' 42; רוס (לעיל הערה 86), עמ' 411. אדלר דימתה את השינוי לגשר הבנוי מפרקסיס מחויב, לצד פתיחות כלפי חוץ וצומח עם הקהילה באופן שיתופי. עיינו: אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 70–74.
- 98 לוביץ (לעיל הערה 31), עמ' 195–196; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 183, 390, 391, 407, 419; Ner-David (לעיל הערה 59), עמ' 159.
- 99 פיטרקובסקי (לעיל הערה 54), עמ' 107; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 304; עיר שי (לעיל הערה 26), עמ' 38.
- 100 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 304.
- 101 עיינו בסרט "שעשני כרצונו" בדבריה של רבקה לוביץ על כך שאינן חוששות לשנות מדבריהם של רבנים גדולים.
- 102 לבמור, חזקות והשפעתן על המעמד האישי בדיון, עמ' 180; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 308, 312; אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 60, 75. אדלר מצטטת פמיניסטיות נוספות הטוענות כך. עיינו שם, עמ' 85.

לפסיקה הלכתית על ידי נשים,¹⁰³ בשנים הראשונות של הפמיניזם הדתי בארץ היו נשים בודדות שפסקו בפועל, אלא הדגישו את "פתיחת המקורות והאפשרויות" בפני הנשים השואלות.¹⁰⁴

אכן, בשנותיה הראשונות של התנועה, לא בלטו ההבדלים בנושא שינוי המערכת ההלכתית, בין תתי הקבוצות. גם הקבוצה ה"שמרנית" יותר, שפעלה לשינויים בתוך המערכת ההלכתית והרבנית, וגם הקבוצה ה"ליברלית" יותר, היו שותפות לאידיאל הכללי של שינוי המציאות הקיימת ביחס לנשים בהלכה. שתי קבוצות אלו פעלו יחד בכמה תכניות "פורצות דרך": הראשונה היא תכנית "יועצות הלכה" – קבוצת נשים שענו לשאלות בענייני טהרת המשפחה, אך אינן פוסקות ממש בשאלות מורכבות.¹⁰⁵ השנייה היא תכנית "טוענות רבניות" – קבוצת נשים שהוכשרו להיות "עורכות דין" בבתי דין רבניים.¹⁰⁶ בשני מקרים אלו המטרה המרכזית הייתה מעשית – לסייע לנשים במקרה של שאלה אישית או בייצוג הולם בפני בתי דין. לטענת המשתתפות בשתי התכניות, מטרתן אינה מניע פמיניסטי או רצון לפרק את המערכת ההלכתית או את בתי הדין הרבניים. עם זאת, המחקר האקדמי הצביע על ההשפעה הבלתי נמנעת של פעילותן – לראשונה נשים אורתודוקסיות מבקרות את מוסדות הרבנות והדיינות, ובכך מיישמות בפועל רעיונות פמיניסטיים:¹⁰⁷ ערעור ניכוס הידע בידי הגברים, ערעור

- 103 יש לציין שבתנועה הרפורמית והקונסרבטיבית כבר משנות השבעים והשמונים יש "רב אישה" שפוסקת.
- 104 כהן (לעיל הערה 20), עמ' 274. חביבה נר דוד היא דוגמה לאשה כזו. היא קיבלה סמיכה לרבנות בארה"ב אך פעלה בארץ. גם פרידלנד בן ארזה מציינת את העובדה שבמניין נשים "שירת שרה" אין הן "מקיימות דיונים עם שום ציבור גברי כדי שיתיר" לנו לקדש על היין בתום התפילה או לקרוא מגילה".
- 105 התכנית הוקמה על ידי חנה הנקין בשנת 1999, ומטרת התכנית לעזור לנשים לקבל תשובות לשאלות ההלכתיות שלהן אישית או טלפונית מנשים, ללא צורך להתייעץ בנושאים אינטימיים עם רבנים גברים.
- 106 טוענות רבניות הן עורכות דין בבתי דין רבניים. עד אז היו עובדים בכך רק גברים. מגדולי רבני הציונות הדתית תמכו בתכנית הטוענות הרבניות, ביניהם הרב אברהם שפירא, הרב הראשי לישראל דאז.
- 107 אליאס שמיר ושטראי, שליחות, פמיניזם ופרופסיונליזם: טוענות רבניות בקהילה הדתית-אורתודוקסית, עמ' 346. המחקר התייחס לתכנית הטוענות הרבניות, אך ניתן לדעתנו להשליך את המסקנות גם על תכנית ה"יועצות הלכה", כי ניתן להוכיח שיש כיום שתי קבוצות בולטות בתכניות – "שמרניות" ו"קיצוניות". יורחב על כך בפרק השני.

על פרשנות ההלכה רק על ידי גברים, ומעמדן של נשים בבית הדין,¹⁰⁸ בבחינת התחלה של שינוי שתוצאותיו לא היו ידועות מראש.¹⁰⁹

תחום נוסף שבו פעלו הפמיניסטיות הדתיות הוא תחום קיום מצוות, כאשר בפועל נוצרה סתירה: מחד גיסא הן ביטאו רצון לקיים יותר מצוות,¹¹⁰ גם אלו שקיומן לא היה מקובל בדורות קודמים,¹¹¹ כגון: ארבעה מינים, אמירת קדיש יתום, טלית ותפילין.¹¹² מאידך גיסא, הן פעלו לביטול הלכות הנראות להן כהלכה גברית או כהבנה רבנית פטרנליסטית,¹¹³ בעיקר בנושא חיוב נשים בכיסוי ראש וצניעות.¹¹⁴ דרישתן הייתה להכריע אילו מצוות תקיימנה מתוך חווייה דתית נשית,¹¹⁵ גם אם הכרעות אלו יובילו לשינוי בציות להלכה.¹¹⁶ יש שהעלו גם חששות לפריצת גבולות כללית,¹¹⁷ ויש שטענו כי קשה להבחין בין "להט הלכתי נטול הקשר ובין אימוץ רעיונות הזרים ליהדות במסווה של התלהבות דתית".¹¹⁸

פמיניסטיות דתיות בתקופה עסקו גם בשינוי מקומן ותפקידן של נשים בזירות הציבוריות. מוקד אחד הוא בית הכנסת, המהווה לדעתן מערכת היררכית מובהקת.¹¹⁹ בחלק מבתי הכנסת היה שינוי פיזי – מיקום עזרת הנשים, ובחלק מהקהילות – בתפקידן של נשים: נשיאת דרשות בפני כל הקהל בשבתות או באירועים.¹²⁰ יש גם שהעלו את הצורך בשינוי נוסח התפילה שכולו בלשון

- 108 הנ"ל, עמ' 340, 347.
- 109 הנ"ל, עמ' 347.
- 110 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 180; פרידמן (לעיל הערה 21), עמ' 370.
- 111 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 180.
- 112 נעמי כהן, חמש שאלות וחמש תשובות על מעמד האשה הדתית, עמ' 36; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 102, 180, 181, 311; Umansky and Ashton (לעיל הערה 32), עמ' 722.
- 113 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 390.
- 114 דיון כזה נעשה על ידי שלג (לעיל הערה 76).
- 115 Mirsky (לעיל הערה 24), עמ' 39; פרידמן (לעיל הערה 21), עמ' 358.
- 116 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 409.
- 117 גלמן (לעיל הערה 60), עמ' 41; הלינגר, התנועה הציונית הדתית בפתח המאה העשרים ואחת: בין גסיסה לבין תחייה אפשרית, עמ' 24; לוביץ (לעיל הערה 31), עמ' 153.
- 118 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 180. עיינו גם עיר שי (לעיל הערה 26), עמ' 34.
- 119 עיר שי וזיון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 48; זיון, הגיע הזמן לסידור תפילה חדש: הרהורים ראשוניים, עמ' 139. בארץ מעטות התייחסו לשינוי משמעותי בתפילה אלא יותר לסדרי הישיבה, עלייה לתורה וכו'. בקהילות ליברליות יותר עזרת נשים נמצאת במקביל לעזרת הגברים עם מחיצה ניידת, ולא מאחוריה או למעלה.
- 120 זיון, שם, עמ' 138.

זכר.¹²¹ באשר לפעילותן הציבורית: חלק משמעותי בפעילותן היה בהשפעה על בתי הדין בנושא עגונות ומסורבות גט, ומאבק להשפעה על ועדות למינוי דיינים ונציגים במועצות הדתיות, לצד השפעה ישירה ועקיפה על המפלגות הפוליטיות הציוניות דתיות לשינוי מעמד הנשים ולחיזוק מעורבותן הפוליטית הן ברמה הארצית הן ברמה המקומית.

השוואה לתנועת הפמיניזם בעולם ובארץ

ניתן למצוא קווי דמיון בין הפמיניזם הדתי בארץ ובין התנועה הפמיניסטית בעולם ובישראל. הביקורת על המוסדות ועל המערכת ההלכתית, מתוך רצון לשנות את המערכות העומדות בבסיס היחס המפלה, משותף לכל התנועות. פעילות ציבורית ותיאורטית משותפת לכולן, כולל השפעה הדדית בין פמיניסטיות דתיות בארה"ב ובין אלו שבארץ.¹²² אך יש גם שוני: הפמיניזם הדתי כמעט שלא עסק בנושאים שהעסיקו מאוד את הפמיניזם הכללי – התנגדות לאמונה באל, נושא ההבניה התרבותית של נשים, נישואין ואימהות. יש הבדל משמעותי בתחומי המאבק בין הפמיניזם הדתי בארה"ב לזה שבישראל: בארה"ב המאבק של הפמיניסטיות הוא בעיקר בספירה הדתית הפרטית¹²³ ובבתי הכנסת, ובישראל – יש פעילות נרחבת לשינוי במרחב הציבורי הייחודי לארץ: מוסדות הרבנות הארצית ומפלגות פוליטיות.

סיכום

ניתן לראות כי הפמיניזם הדתי בישראל בעשור הראשון מאופיין במצע רעיוני, אידיאולוגי ודתי השואף לשינוי הקיים במציאות של נשים, ביהדות ובהלכה, אך ללא בניית תיאוריה חלופית מסודרת. המעט שנכתב, נכתב בסגנון נרטיב אישי

121 זיוון, שם, עמ' 140. לגבי שינוי מעמיק בתפילה, אדלר הרחיבה על כך (לעיל הערה 39), עמ' 108–128. רוט מדגיש כי שינויים אלו "חיוורים" כדבריו, לעומת השינויים המשמעותיים בתנועה הקונסרבטיבית, והפמיניסטיות יצטרכו להכריע אם לוותר על המחיצה בכלל (לעיל הערה 55), עמ' 12–14.

122 תמר רוס, אליס שלוי, רבקה לוביץ, ועוד אחרות, נולדו בארה"ב או גדלו במשפחה שמוצאה מארה"ב. חן ארצי סרור, הדתיות החדשות: הפמיניזם הדתי פוגש את הרשתות החברתיות, עמ' 18. Uzan, (לעיל הערה 45), עמ' 144, 152 והלאה. הוא מוכיח בצורה מסודרת את השינויים בקהילות בארה"ב ולאחר מכן את השינויים בארץ שאירעו בערך עשר שנים לאחר מכן, כמו מדרשות ללימוד תורה לנשים, מניין נשים, מניין שוויוני וכו'.

123 Uzan (לעיל הערה 45), עמ' 148. יש המוכיחים כי ההתמודדות עם המודרנה שונה בארץ לעומת ארה"ב, כהן (לעיל הערה 21), עמ' 259; Mirsky (לעיל הערה 24), עמ' 37.

ורגשי,¹²⁴ ללא עיצוב מטרות מוסכמות לאישה כפרט ולתנועה ככלל, המקובלות על כלל ציבור הנשים.¹²⁵ כבכל תנועה רעיונית, ניתן להבחין כבר בתחילתה בפיצול בין "שמרניות" ל"ליברליות", בהקשר לנושאים מרכזיים של הפמיניזם הדתי: האם לשאוף ל"מהפכה" או לתיקון בתוך המערכת הקיימת?¹²⁶ האם לחזק מחויבות למערכת ההלכתית המשתנה או לאפשר בחירה אישית לנשים בקיום מצוות?¹²⁷ האם יש למנות קבוצת "למדניות" שתכרענה בעבור כולן או לאפשר הכרעה אישית?¹²⁸ האם יש לפעול לשינוי פעולה עם רבנים לשינוי

- 124 גורדין (לעיל הערה 27), עמ' 104; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 308, 309; קהת (לעיל הערה 66). הדבר נובע מכך שחלק מהביקורת הפמיניסטית על הכתיבה האקדמית בכלל ועל ההיסטוריה בפרט הייתה סגנון כתיבה גברי ורצון לשנות את השפה.
- 125 קמיר (לעיל הערה 19), עמ' 411. סגנון כתיבה זה נכון גם לפמיניסטיות ישראליות שאינן דתיות המדגישות את נקודת הראות הספציפית שלהן (יהודייה, לא דתית, אשכנזייה, השקפת עולם מסוימת וכו'). דוגמה לאי בהירות בכתיבה הפמיניסטית דתית באשר לשיטה שבה יש לפעול בנושאים תיאולוגיים ומעשיים ניתן לראות בספרה של אדלר, המדמה את השיטה הרב תחומית שבה יש לפעול בכל הקשור למערכת ההלכתית הדתית. במקום אחד היא מדמה את היצירה ההלכתית החדשה לאפיית קוגל: ניצול חומרים שונים – חדשים והיסטוריים, כדי ליצור את המאפה הרצוי, ובמקום אחר מתארת יצירת "ליטורגיה מעורבלת" של התפילה ממסורות עתיקות וחדשות, בגלל היותה "יהודייה מעורבלת". אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 27, 127.
- 126 מאמרה של קרן דן בזה (לעיל הערה 35). עיינו במיוחד עמ' 78. עיינו גם: אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 82; ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 31; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 383, 409; אילן, דברי סיכום, עמ' 333; קהת (לעיל הערה 20), עמ' 228; ועיינו גם בדבריה של חנה ספראי המובאים אצל רוס (לעיל הערה 26), עמ' 707. טיקוצינסקי מתארת ארבע שיטות בהתמודדות עם אתגרי הפמיניזם הדתי. עיינו: זהות בדויה: לזהותן היהודית של הנשים בדורנו, עמ' 62 והלאה. עיינו גם בדברים שנכתבו על רוס בפתיחה לספר "רוח חדשה בארמון התורה", שרוס היא מהפכנית מפליגה בעולם שמרני (לעיל הערה 27) בעמ' 8. אדלר מביאה את גיליגן הטוענת כי כל מערכת חוקים משקפת מוסר וקטגוריות חשיבה זכריות, ואילו המוסר הנקבי שונה מזה. עיינו שם, שם.
- 127 שלג (לעיל הערה 76); רוס (לעיל הערה 27), עמ' 180, 320, 409. לרוס ברור כי לא כל הנשים תרצינה לקיים מצוות נוספות. עיינו רוס (לעיל הערה 27), עמ' 403. כך לגבי המערכת כולה וכך גם לגבי מצוות מסוימות, כאשר דיון מרכזי עוסק בדיני צניעות לנשים. מי שמתייחס לכך הוא דווקא רב (גבר) – לוביץ. מצד אחד, הוא מחייב הלכות צניעות, ומצד שני, רוצה גם את הלכות כבוד האדם וקיום הלכות אלו ללא אובססיה. עיינו רוני לוביץ, צניעות וכבוד האישה בעידן של שוויון, עמ' 196.
- 128 פוגל-ביזאוי טוענת שכדי לקדם את זכויות האדם של הנשים רצוי שהמסה הקריטית שתבחן תהיה מסה של פמיניסטיות ולא רק מסה של נשים. יש כאן אמירה שאינה דמוקרטית וניתן לשער שכך גם פועלות הפמיניסטיות הדתיות. פוגל-ביזאוי (לעיל הערה 3), עמ' 203.

ההלכה והמנהג¹²⁹ או להתעלם מהרבנים המבטאים "סמכות פטריארכלית" וליצור הלכה יהודית אחרת ללא אישור מהממסד ההלכתי הקיים?¹³⁰ בתקופה זו לא נוצרה קבוצה מוסכמת שתיתן מענה תיאורטי ומעשי במקרה של פער בין החזון הפמיניסטי ובין המציאות,¹³¹ וכיצד להכריע בשאלות שההלכה לא תוכל להשתנות.¹³² ויותר מכך – פיצול זה מעיד על בעייתיות אידיאלוגית מובנית בתנועה: המחויבות לערכים ליברליים מחד גיסא, ולמערכת ההלכתית הדתית מאידך גיסא, יצרה בהכרח סתירה פנימית, "אוקסימורון", תיאורית ומעשית,¹³³ ללא יכולת פתרון לסתירות אלו. וכדבריה של שילה:

פמיניזם [...] גם תופעה מודרנית מובהקת, סבוכה, מלאת סתירות וניגודים. לנוכח העובדה שהחברה היהודית האורתודוקסית היא חברה היררכית ופטריארכלית מיסודה, ואילו פמיניזם הוא "תנועה החושפת את מנגנוני הדיכוי של נשים", **נראה שמדובר בחיבור בין שני ניגודים** (ההדגשות שלי נ"ש).¹³⁴

פרק 2: הפמיניזם הדתי כיום

המחקר מבחין בין שתי תנועות מקבילות שהתפתחו מאז שנות התשעים של המאה העשרים: "פמיניזם גל שלישי" – תנועה המדגישה את המשך המאבק

- 129 לבמור (לעיל הערה 102), עמ' 80; איילה גליקסברג, מנהיגות של נשים: פילוסופיה, הצהרות ומציאות, עמ' 258.
- 130 גלמן (לעיל הערה 60), עמ' 42; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 319, 347, 412; Umansky and Ashton (לעיל הערה 32), עמ' 689.
- 131 אילן (לעיל הערה 60), עמ' 331; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 313, 319.
- 132 כהן (לעיל הערה 20), עמ' 277; פיטרובסקי, (לעיל הערה 54), עמ' 18; רוס (לעיל הערה 55), עמ' 5. אדלר מתייחסת לבעיית נוסח הברכות והתפילה שנקבעו ללא שיתוף הנשים. עיינו למשל: אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 122–124. עיר שי (לעיל הערה 26) עמ' 28, מוכיחה כי התיאולוגיה של רוס בנויה על חשיבה פוסט-מודרנית הנוגדת אובייקטיביותם בהיגדים דתיים. הפמיניסטיות הדתיות פועלות לשינוי בעולם הדתי דרך המוסדות הדתיים, וכאשר אינן מצליחות לייצר את השינוי, פונות לבית המשפט האזרחי שיפעל בשם הנרטיב הליברלי של שוויון מגדרי, בניגוד להצהרותיהן על נאמנות להלכה ולפסיקה. עיינו: עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 26), עמ' 5.
- 133 Gross השתמשה בביטוי "אוקסימורון" (לעיל הערה 3), עמ' 3.
- 134 שילה, פמיניזם ואורתודוקסיה: המועצה לשיפור המעמד המשפטי של האשה היהודיה, עמ' 203. עיינו גם דברים דומים בעמ' 224.

למען רעיונות הפמיניזם ואף הקצנה בתיאוריה ובפעילות;¹³⁵ "פוסט פמיניזם" – תנועה המבטאת את הרעיון שלפיו תפקידו המרכזי של הפמיניזם הסתיים, יש שינוי לטובה במעמד הנשים בהשכלה, בממסד הפוליטי והתעסוקתי, ונשים כיום מעדיפות להתמקד בייחודיות נשית ובניהול חייהן בכל התחומים מתוך בחירה. בפרק זה נשווה בין פמיניזם גל שלישי ובין פמיניזם דתי בעשור האחרון בישראל, ונוכיח את הדמיון ביניהם בהקצנה הן בתיאוריה הן בפעילות מעשית.

פמיניזם גל שלישי – אפיונים מרכזיים

הגל השלישי מאופיין בחוסר אחידות במטרות ובפעילות של התנועה הפמיניסטית בארצות המערב ובעולם כולו, כאשר ארגונים שונים מייצגים דעות שונות ואפילו מנוגדות.¹³⁶ מוסכם על כלל ארגוני הפמיניסטיות שיש מקום להמשיך את המאבק בתחום הפגיעה בנשים: מאבק באלימות נגד נשים, הטרדה מינית, סחר בנשים ועוד, אך בנושאים משמעותיים רבים שהיו בבסיס התנועה הפמיניסטית בגל השני, יש מנעד רחב של דעות, המתרחב בהשפעת תופעת הפוסט-מודרנה. לדוגמה – נושא המגדר והבדלים בין גברים לנשים הוא אחד מנושאי המחלוקת. בעוד שחלק מהפמיניסטיות מכירות בהבדלים בין גברים לנשים,¹³⁷ החלק הליברלי טוען¹³⁸ כי תחושת השוויון של נשים בחברה היא אשליה ויש להמשיך ולהקציץ את המאבק הפמיניסטי עד שיבוטלו כל ההבחנות החברתיות הנובעות מהבניה מגדרית,¹³⁹ כולל שינוי קיצוני בתיאוריה

135 נעמי וולף, קמיל פגליא, רבקה ווקר, ברברה פינדלן, לסלי הייוד, ג'ניפר דרייק, ג'ניפר בואמגרדנר וג'ניפר ריצ'רדס – כמה מהשמות של נשים פעילות וסופרות שהחלו לפעול כבר בשנות התשעים של המאה העשרים.

136 Ednie Garrison, *Contests for the Meaning of Third Wave Feminism: Feminism and Popular Consciousness*, p. 24. יש שהקצינו לשאול "האם הפמיניזם מת?!", כפי שנכתב בשער של המגזין "טיים", יוני 1998, ובו כתבה נרחבת על השינויים של נשים פמיניסטיות.

137 "פמיניזם מהותני" לפעמים מוכנה "פמיניזם תרבותי". חלק מפמיניסטיות אלו יהפכו ל"פוסט פמיניסטיות" כפי שיתואר בפרק השלישי.

138 יש הגדרות שונות לסוגי הפמיניזם בגל השלישי. יש המגדירים פמיניזם רדיקלי את אלו הרואות ביצירת מרחב נשי ותרבות נשית, ויש המגדירים רדיקלי את אלו הרוצות במהפכה חברתית, שניתן לקרוא לה גם פמיניזם סוציאלי חברתי, רוזין (לעיל הערה 4), עמ' 312–313. באשר להשלכות נוספות על הקשר המיני בין גברים לנשים והשלכות חברתיות נוספות, עיינו: יפרח, משבר הגבריות.

139 רוזין (לעיל הערה 4), עמ' 306; Gross (הערה 3), עמ' 5.

הפמיניסטית, תמיכה בארגונים של להט"בים ו"נזילות מינית".¹⁴⁰ אפיון נוסף הוא המעבר מתנועה המתמקדת בזכויות נשים לתנועה הפועלת לזכויות אנושיות בעולם כולו ובתנועות שלום.¹⁴¹

אפיון שלישי קשור לביקורת כלפי "הגל השני" בהקשר למרכיב החד-גוני שלו: פמיניזם המשרת את המטרות ואת הצרכים של נשים לבנות, חילוניות, מערביות מרקע סוציו-אקונומי בינוני וגבוה,¹⁴² המכליל את כל הנשים בהגדרה

140 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 40; רוזין (לעיל הערה 4), עמ' 306; Andrea Molocea, West/East Side Story: Questions on Third Wave Feminism, p. 576-577. עיינו גם הוגרט הטוענת כי היה שינוי בתנועה הפמיניסטית של שנות השמונים לאור כניסתן של פמיניסטיות לתוך הממסד, והן הפכו לבירוקרטיות ולהיררכיות: Lesley Hoggart, Socialist Feminism, p. 96. יש תיאוריות נוספות הבאות במקום התיאוריה הפמיניסטית. למשל התיאוריה של "הצטלבויות" במקום ההגדרה האוניברסלית "מגדר". תיאוריה זו מדגישה את זהותו של האדם כמצבור של קטגוריות זהות שונות, הקשרים וההשפעות ההדדיות ביניהן. תיאוריה זו מדגישה את מורכבות זהות האדם (האישה) המושפע ממעמד, גזע, גיל, דת, מגדר ועוד מרכיבים השזורים יחד ומשפיעים זה על זה. חשיבה זו תדגיש שיח סובייקטיבי אישי נשי, שונות ומורכבות בחוויות הנשיות, סגנון פעילות אישי יותר ללא צורך בהנהגה, Zimmerman, Mcdermott and Gould (לעיל הערה 141), עמ' 78; Molocea (לעיל הערה 140), עמ' 577. תיאוריה אחרת מתמקדת אף היא בשונות וריבוי קולות בחוויה הנשית, ומיישמת את החשיבה של transpersonal psychology השוללת הגדרה אחידה, אוניברסלית שטחית לזהותן ולחוויותיהן של נשים. תיאוריה זו מדגישה את החוויה הסובייקטיבית ואת מקומה בכינון הזהות הנשית. עיינו: Christine Brooks, Unidentified Allies: Intersections of Feminist and Transpersonal Thought and Potential Contribution to Social Change, p. 32, 38, 40. ברוקס מדגישה כי קולות הגל השלישי קיימים אבל עדיין לא חדרו לתיאוריות הפסיכולוגיות.

141 Zimmerman, Mcdermott and Gould, The Local is Global: Third Wave Feminism, Peace and Social Justice, p. 80; Jane Spencer, Introduction: Feminism, Peace and Social Justice, p. 80; Brooks; Genealogies, p. 10, 13, 36. המשפט המכוון של הגל השני THE PERSONAL IS POLITICAL הפך ל- THE LOCAL IS GLOBAL Zimmerman, Mcdermott and Gould, שם, עמ' 79. אחת הביקורות שכתבה על הפמיניזם בגל השני היא ההתעלמות מהקשר בין תנועות סוציאליסטיות לתנועות פמיניסטיות והתמקדות בתנועות הליברליות. עיינו למשל: Evans, p. 501.

142 Gross (לעיל הערה 3), עמ' 5, 8; Zimmerman, Mcdermott and Gould (לעיל הערה 141), עמ' 77; פוגל-ביזאוי (לעיל הערה 3), עמ' 79, 82; רוזין (לעיל הערה 4), עמ' 251; Marjorie Jolles, Real Women in Women's Studies: A Reflexive Look at the Elizabeth Lapovsky Kennedy, Socialist Theory/Practice Dilemma, p. 82. Feminism: What Difference Did It Make to the History of Women's Studies, p. 502. יש המציינות כי לא נחקר לעומק מגוון שהיה קיים גם בגל השני, אבל פחות היה ניכר ומשפיע.

ובחוויה אחידה,¹⁴³ ומתעלם מקבוצות ומתרבויות אחרות, ושיפוטי כלפי אלו שאינן שייכות לקבוצה זו, כמו פמיניסטיות לסביות או שחורות.¹⁴⁴ הפמיניזם בגל השלישי התפשט גם לארצות שאינן מערביות,¹⁴⁵ נפתח לעיצוב פמיניזם בקונטקסט חברתי ותרבותי,¹⁴⁶ מתוך רצון לסולידריות לצד שוני,¹⁴⁷ פלורליזם, הגדרה עצמית ואי-שיפוטיים.¹⁴⁸ תופעת ההקצנה, מחד גיסא, והמגוון הנרחב בתיאוריה ובמעשה, מאידך גיסא, מסבירים בחלקה את הפגיעה ביכולת הפעילות המגובשת התיאורטית והמעשית,¹⁴⁹ וקשורים גם לירידה בתמיכה

- 143 Brooks, (לעיל הערה 141), עמ' 38. היא מוכיחה כי גם הפמיניזם צמח מארבע תנועות פמיניסטיות עם דגשים שונים. עיינו: עמ' 37.
- 144 רוזין (לעיל הערה 4), עמ' 253; Jolles (לעיל הערה 142), עמ' 77–78; Claire Snyder-Hall, Brooks; Third Wave Feminism and the Defence of Choice, p. 258 (לעיל הערה 141), עמ' 38; Sara Evans, Tidal Wave: How Women Changed America at Century's End, p. 502. אוונס מרחיבה על קבוצות פמיניסטיות שחורות, וכיצד המאבק בין שחורים ללבנים לא בא לידי ביטוי בפמיניזם של תקופה זו, ושיקף רק את הבעיות של נשים לבנות. אוונס מרחיבה על ההתעלמות במחקר ובאקדמיה מנשים שחורות פמיניסטיות, וחוקרות אחרות מתארות התעלמות מפמיניזם סוציאליסטי ומרקסיסטי. גרוס מביאה את הטענה כי למגדר יש השפעה מרחיקה לכת על עולם המחקר, על תוצאות ועל הפרשנות שחוקרים נותנים לממצאיו (לעיל הערה 21), עמ' 104.
- 145 אמנם נכתבו כבר מאמרים המתארים ומדגישים את מקומו של הפמיניזם הליברלי בשנות השישים והשבעים, אך מתעלמים מתנועות ומאידיאולוגיות נוספות שהיו קיימות אז, למשל פמיניזם סוציאליסטי ופמיניזם שחור. עיינו במאמרה של Lapovsky המתארת שכתוב של ההיסטוריה והצנעת המאבקים לביטול מעמדות ואפליה על רקע גזעני. Lapovsky (לעיל הערה 142), למשל בעמ' 508 ו-512 יש טיעון בנוגע ליחס המפלה של נשים לבנות פמיניסטיות לנשים שחורות. וכן Evans (לעיל הערה 144), עמ' 507 המתמקדת במתחים בין-גזעיים שהיו קיימים בתנועות הפמיניסטיות.
- 146 Zimmerman, Mcdermott and Gould (לעיל הערה 141), עמ' 78; רוזין (לעיל הערה 4), עמ' 20. לניתוח של הפמיניזם בארצות קומוניסטיות, עיינו במאמרה של Molocea (לעיל הערה 140). לעניין פתיחות לפמיניזם מוסלמי, עיינו במאמרה של Saadallah.
- 147 Zimmerman, Mcdermott and Gould (לעיל הערה 141), עמ' 84; Kristyn Gorton, (Un)fashionable Feminists: The Media and Ally Mcbeal, p. 201.
- 148 כפי Snyder-Hall הגדירה, (לעיל הערה 141), עמ' 259: Third-wave feminism strives to be inclusive and respectful of the wide variety of choices women make as they attempt to balance equality and desire. Third-wave feminism is pluralistic and begins with the assumptions that women do not share a common gender identity or set of experiences and that they often interpret similar experiences differently. It seeks to avoid exclusions based on race, ethnicity, religion, sexual orientation, gender identity, and so forth.
- 149 Snyder-Hall (לעיל הערה 141), עמ' 260. עיינו גם Molocea (לעיל הערה 140), עמ' 580; Spencer (לעיל הערה 141), עמ' 20. דוגמה מעשית לכך – מצעדי הנשים שנערכו בחדשים ינואר-פברואר 2019 בארה"ב, שחלקם בוטלו בגלל קשר של מובילי המחאה עם אישים

בתנועה הפמיניסטית.¹⁵⁰ הגל השלישי של הפמיניזם בישראל הגיע בשנות האלפיים. בדומה לפמיניזם בעולם, אחד המאפיינים המרכזיים בפמיניזם הישראלי הוא אקטיביזם בתנועות שלום.¹⁵¹ באשר ליחס לצבא קיימת סתירה רעיונית כאשר מחד גיסא הצבא נתפס כהבניה של כוח ופטריארכליות בחברה הישראלית, ומאידך גיסא יש פעילות ענפה לשיתוף נשים בכל חילות הצבא.¹⁵² בדומה לפמיניזם גל שלישי בעולם, מציינים במחקר את חוסר שיתוף הפעולה של נשים פמיניסטיות בין ובין עצמן,¹⁵³ וכן את האדישות של הדור הצעיר שאינו מוכן לפעול ו/או אינו מבין את חשיבות המשך הפעילות הפמיניסטית.¹⁵⁴

גל שלישי בפמיניזם דתי בישראל – מאפיינים מרכזיים

נעבור לבחון אילו מרכיבים מהגל השלישי הכללי מאפיינים גם את השינויים בתנועת הפמיניזם הדתי בארץ בעשור האחרון. בדומה לפמיניזם הכללי – גם הפמיניסטיות הדתיות פועלות בתחום האלימות נגד נשים, הטרדה מינית, מניעת סחר בנשים וזנות, לצד השפעה על בתי המשפט ובתי הדין בנושא עגונות וזכויותיהן של נשים. בדומה לפמיניזם בעולם, גם בארץ ניתן למצוא השתתפות

- שהביעו דעות אנטישמיות. בריאיון של גיליס ומונפרד עם איליין שולטור, מהחוקרות הספרותיות הפמיניסטיות הבולטות בגל השני, טענה שולטור כי הפמיניזם הפך לרדיקלי וללא מנהיגות מסודרת ולכן יהיה קצר ימים. עיינו: שם, עמ' 61, 63.
- 150 Molocea, (לעיל הערה 140), עמ' 575; Zimmerman, Mcdermott and Gould, (לעיל הערה 141), עמ' 78; ואצל דתיות: ארצי סרור, (לעיל הערה 122), עמ' 22. Molocea טוענת שבגל השלישי חסר האויב החיצוני ולכן המאבק מצוי יותר בתוך התנועה. עיינו בעמ' 579. סניידר-הול טוענת כי נשים לא מוכנות להזדהות כפמיניסטיות משום שהגל השני היה קשיח, שיפוטי ומפלג, עיינו: Snyder-Hall (לעיל הערה 141), עמ' 258. ניתן לדון אם זה מאפיין או שזו תוצאה של הגל השני של הפמיניזם. כך או כך יש הסכמה שכיום רוב הנשים בעולם נמנעות מלכנות את עצמן פמיניסטיות.
- 151 קמיר (לעיל הערה 20), עמ' 462; קמיר, ציונות, גבריות ופמיניזם: הילכו שלושה יחדיו בלתי אם נועדו; Orly Benjamin, Don't Wanna be Nice Girls: The Struggle for Suffrage and the New Feminism in Israel, p. 267.
- 152 קמיר, (לעיל הערה 9), עמ' 80.
- 153 Benjamin, (לעיל הערה 151), עמ' 265, 267.
- 154 Mcrobbie, (לעיל הערה 8), עמ' 14-15. למרות פעילותו הנרחבת של הפמיניזם בארץ, המחקר ממשיך להוכיח את היציבות ואת מרכזיות המשפחה בחברה הישראלית. עיינו במאמרה של Dalia Moore, Israeli Women – Changes and their Consequences. הדנה בנושא.

אקטיביסטית של פמיניסטיות דתיות בתנועות שלום.¹⁵⁵ בדומה לפמיניזם הכללי, הושמעה ביקורת על כך שבפמיניזם הדתי בישראל בולט המרכיב האליטיסטי שבו, מאבק המשקף דעות ואידיאולוגיות של נשים אשכנזיות, למדניות ומשכילות, ממעמד סוציו-אקונומי בינוני-גבוה. השיח השולט בדבר קבוצת נשים למדניות שתובלנה לשינוי, משקף גישה שאינה מכירה במקומן של נשים משכילות פחות או "מזרחיות" כשותפות לשינוי,¹⁵⁶ ולימוד התורה אינו כולל את חכמי המזרח.¹⁵⁷ ארצי סרור חושפת את שאלת ה"השתכנוות" של פמיניסטיות מזרחיות לצורך שילובן,¹⁵⁸ לעומת אחרות המבקשות לשמר מסורת מזרחית והקושי מול אשכנזיות בנושא זה.¹⁵⁹

את התפתחות הפמיניזם הדתי יש לראות על רקע שינויים בחברה הדתית:¹⁶⁰ השפעת הפוסט-מודרנה המביאה עמה החדרת ערכים וסגנון חיים לתוך המציאות הדתית, אימוץ שיח זכויות ליברלי, דמוקרטיזציה במוסדות דתיים,¹⁶¹

155 Benjamin (לעיל הערה 151), עמ' 267. כך במחקר, אבל לפי מידע אישי שלי יש פמיניסטיות דתיות רבות שאינן פעילות בתנועות שלום וגרות ותומכות בהתיישבות ביהודה ושומרון, הנחשב "שטחים כבושים".

156 רוזין מתארת את הפמיניזם המזרחי (לעיל הערה 4), עמ' 406 ואילך. ארצי סרור כתבה פרק שלם בנושא הפמיניזם הדתי המזרחי (לעיל הערה 122), עמ' 274 ואילך, עמ' 276, 294. קמיר מביאה את המושג "רצפת הבוץ" שטבעו פמיניסטיות מזרחיות, המשקפת את מצב הנשים בשכבות חלשות (לעיל הערה 4), עמ' 43. דוגמה מארה"ב מובאת אצל Brett Schneider and Rose (לעיל הערה 49), עמ' 180. ארצי סרור מדברת על "פמיניזם של הציונות הדתית" (לעיל הערה 122), עמ' 300–301. למשל דבריה של טיקוצ'ינסקי במאמר מהשנים האחרונות, המעוניינת להוביל שינוי על ידי נשים מלומדות. עיינו: טיקוצ'ינסקי, זהות בדויה, עמ' 70. חורב תוהה על ההומוגניות של נשות התנועה שבה כולן מקטמון, מרחביה, מגוש עציון ומרחובות. עיינו: דפנה חורב, "יהדות, חברה ופמיניזם דתי", עמ' 408.

157 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 275. בשנת 2017 נוסד בית מדרש "ערבות" על ידי פעילות פמיניסטיות מזרחיות המדגישות את לימוד התורה הספרדי ואת יצירת מנהיגות ספרדית נשית. עיינו: ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 90.

158 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 286.

159 ארצי סרור, שם, עמ' 285. ארצי סרור מציינת פאנל שנערך ב"קולך", עסק בנושא זהות מזרחית פמיניסטית והסתיים בפיצוץ, שם, עמ' 282. ארצי סרור מביאה גם את חווייתה המפוצלת של רותם כחלון הקרועה בין טקסי הפרשת חלה המוניות המחברות אותה למסורת המזרחית, ובין הלעג לטקסים אלו אצל אחיותיה הפמיניסטיות (לעיל הערה 121), עמ' 299.

160 שינויים נוספים בחייהן של נשים בציונות הדתית יודגשו בפרק השלישי.

161 ניתן למצוא גם מניינים שוויוניים שבהם אין כלל רב, אלא ההכרעות מתקבלות בגוף דמוקרטי לאחר התייעצות עם רב המהווה יועץ ולא פוסק, כמו במניין "שירת שרה" בירושלים, וקהילה המדגישה את הליכתה נגד הסמכות הרבנית האורתודוקסית ואת

והחדרת רעיונות פמיניסטיים לתוך השיח הדתי.¹⁶² עם זאת, במחקר נטען שגם בישראל, בדומה לעולם, בנות הדור הצעיר הנהנות מפירות המהפכה הפמיניסטית אינן מוכנות להפגין הזדהות לוחמנית ולהיאבק למען הפמיניזם הדתי, ותגובתן נעה בין אדישות לאנטגוניזם.¹⁶³ זאת אף שבעשור האחרון נפתחו קבוצות אחדות של פמיניסטיות דתיות בפייסבוק,¹⁶⁴ ואלפי נשים רשומות לקבוצות אלו.

פיצול והקצנה בפמיניזם הדתי

בדומה לתנועה הפמיניסטית בעולם, גם הפמיניזם הדתי עבר שינויים. בפרק הראשון צוינו תתי הקבוצות שנוצרו בתוך הפמיניזם הדתי בין קבוצה "שמרנית" לקבוצה "ליברלית", אך בעשור הראשון ההבדלים לא בלטו והפעילות המרכזית היתה משותפת. בעשור השני ניתן לראות הבחנה יותר ברורה בין הקבוצות. קבוצה אחת מבקשת שינוי שמרני יותר: רובן מגדירות את עצמן "פמיניסטיות הלכתיות", מעדיפות למצוא פתרונות בתוך היהדות,¹⁶⁵ וטוענות כי הפמיניזם הדתי הלך רחוק מדי ומהר מדי.¹⁶⁶ קבוצה אחרת

- חשיבות חופש הבחירה הדתית, בבית הכנסת "שירה חדשה" בירושלים. עיינו כהן, מנהיגות נשית, עמ' 274; Israel-Cohen (לעיל הערה 28), עמ' 23; פרידמן (לעיל הערה 22), עמ' 371.
- 162 פרידמן (לעיל הערה 22), עמ' 357.
- 163 Israel-Cohen (לעיל הערה 28), עמ' 19. ארצי סרור מדגישה כי אף שהקבוצה של הפמיניסטיות שולית, מנהיגי הציבור הדתי נדרשים לתת מענה לשיח הפמיניסטי (לעיל הערה 121), עמ' 14. כך טוענת גם רוס (לעיל הערה 27), עמ' 414.
- 164 קבוצות אלו קמו בשנת 2015. ארצי סרור חקרה את נושא הפמיניסטיות ברשתות החברתיות (לעיל הערה 122), עמ' 33. הפמיניסטיות הדתיות נמצאות בשתי קבוצות עיקריות ברשת: קבוצת הפמיניסטיות ההלכתיות המונה כ-11 אלף חברות, קבוצה סגורה הטוענת לנאמנות להלכה ומתרחשים בה דיונים שמרניים יחסית; וקבוצה נוספת היא הפדלחו"שיות ("אני פמיניסטית דתייה ואין לי חוש הומו"ר") המונה כ-15 אלף נשים והמנעד החברתי והדתי שם נרחב הרבה יותר.
- 165 פיטרקובסקי ביטאה זאת "ללא שבירת בית האדון". עיינו במאמרה זהות בדויה, עמ' 71. כך גם אצל נשים פמיניסטיות הלכתיות נוספות כמו רחלי פרנקל, חני פרנק ועוד. עיינו: רוס (לעיל הערה 27), עמ' 313. הטוענת כי רק הפמיניזם הקשור להלכה יכול להוביל שינוי אמיתי לעומת הסגנונות האחרים של הפמיניזם הדתי. עיר שי טוענת שכיום יש זרמים שונים בתוך הפמיניזם הדתי, ורוס מהווה דגם שמרני. עיינו: עיר שי (לעיל הערה 26), עמ' 37.
- 166 Israel-Cohen (לעיל הערה 28), עמ' 20. רוס עצמה מתווכחת עם רצונן של פמיניסטיות לשנות את מנהג שירת "אשת חיל" בטענה שתדמית האישה עקרת הבית אינו רלוונטי כיום. עיינו: רוס, Implications, עמ' 131.

"ליברלית",¹⁶⁷ מבקשת המשך שינויים בתחום הדתי¹⁶⁸ ואף הקצנה:¹⁶⁹ שינוי הסטטוס-קוו הדתי,¹⁷⁰ הגדרה מחדש של יחסי הכוחות המגדריים במרחבים הדתיים, "אזרחות שווה" בבית המדרש, בבית הדין ובבית הכנסת,¹⁷¹ והכול בדחיפות, כדי לשמר את הרלוונטיות של היהדות.¹⁷² הפיצול שהיה קיים בנושא סגנון לימוד תורה לנשים – ממשיך ומתרחב: בין אלו המדגישות לימוד נשי ובין אלו המעוניינות בסגנון לימוד גברי שיקנה להן גם מעמד למדני בדומה לגברים.¹⁷³ באשר לבתי הכנסת, גם כאן קיים פיצול ונוצרו מודלים שונים של קהילות ובתי כנסת בשילוב נשים:¹⁷⁴ מניינים שבהם נשים משתתפות בתפילה ועולות לתורה, מניינים נפרדים לנשים, ומנעד של שילובים ביניהם.¹⁷⁵ מספר

- 167 בקבוצה זו כלולה תנועת "קולך" ופמיניסטיות אחרות. עיינו: גרוס, התבנית הנפשית והנשית, עמ' 98. ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 22. קהת, מראשי "קולך", שמחה להגדיר את עצמה רדיקלית. עיינו בריאיון איתה, ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 19. רונית עיר שי רוצה מהפכה. עיינו: ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 23. גם ארושס, מנהלת קבוצת הפייסבוק של הפמיניסטיות הדתיות, רוצה מאבק רדיקלי. עיינו בציטוט מריאיון איתה, ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 50. בתנועת "קולך" יש הטוענות כי אין כאן מדרון חלקלק, אלא הליכה בדרכי של אלוהים בניסיון לעזור למיעוט בחברה ולמצוא פתרונות דתיים בדומה לפסח שני. עיינו במאמרם של ביק וברמן באתר קולך.
- 168 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 191. עיר שי רוצה את תיקון הסיפור של ערכן ותפקידן של נשים בספירה הדתית. מובא אצל ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 23.
- 169 Uzan טוען מפורשות שכל שינוי פמיניסטי קטן הביא אחריו שינוי רדיקלי יותר (לעיל הערה 45), עמ' 154. עיר שי וציון וולדקס יוצאות עקרונית נגד טיעון זה (לעיל הערה 25), עמ' 29. בעמוד 52 והלאה הן טוענות כי טיעון זה מבטא התנגדות יותר במישור הסמלי מאשר במישור המהותי, ופועל יותר כאמצעי שאמור לסמן את קו הגבול החברתי-זהותי. רוס טוענת שהפמיניזם הדתי הביא לשינויים בתפיסות היררכיות, מטשטשות חלוקות מגדריות ומאתגרות תפיסות של מוסד הנישואין. עיינו במאמרה הלכה כהתרחשות, עמ' 416. להלן דוגמה לשינוי ולזליגה בארה"ב: במסגרת כנס של פמיניסטיות דתיות JOFA בחודש יולי 2018, נערך דיון בנושא "סגנונות שונים של משפחות", והצורך לכלול בתוך הקהילות התייחסות נאותה למשפחות חריגות כמו של זוגות הומוסקסואליים, דבר המהווה עבירה חמורה ביהדות.
- 170 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 5.
- 171 הנ"ל, עמ' 33. קהת מגדירה את עצמה רדיקלית הרוצה לשנות את המציאות. עיינו: ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 18. רוס רואה בשינוי במציאות בשטח פתח לשינוי לגישה רכה יותר, ולדבריה – לפרקטיקה ההלכתית. עיינו במאמרה (לעיל הערה 86), עמ' 429.
- 172 עיינו ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 143.
- 173 בפרק 1 הובא הדיון בשאלה אם סגנון הלימוד צריך להיות דומה לגברים או שונה. רוס, היבטים פמיניסטיים, עמ' 750.
- 174 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 144.
- 175 הנ"ל (לעיל הערה 122), עמ' 133, 150, 163. עולות שאלות הלכתיות לצד רוחניות לגבי ערך השוויון בין גברים לנשים לעומת ערבוב המינים הקיים למשל במניינים שיש בהם "עזרת

הקהילות השוויוניות ומנייני נשים נמצא בעלייה אף שמספרם עדיין נמוך מאוד: כשלושים מניינים משותפים ברמות שונות (אחד בלבד בנוסח עדות המזרח), מתוך עשרות אלפי המניינים הקיימים בארץ.

גם באשר לשינוי המערכת ההלכתית קיים ויכוח בין הזרם המתון והליברלי בפמיניזם הדתי. הזרם המתון פעל להמשך שינויים איטיים,¹⁷⁶ גם אם אלו בונים אצל הנשים זהות בדויה.¹⁷⁷ לעומתן, נשים בזרם הליברלי טוענות כי מחקר שלהן בספרות היהודית הביא אותן למסקנה שההטיה הגברית שבתורה אינה מצטמצמת למונחים או לקטעים מסוימים בלבד, אלא לכל אורכו ורוחבו של הטקסט.¹⁷⁸ הן תובעות רביזיה במבני עומק פטריארכליים הקיימים במערכת ההלכתית, והסרת כל עקבות דיכוי נשים המוגדרות כ"אחר",¹⁷⁹ אפילו במחיר גניעה בשלמות האומה ובקהילות.¹⁸⁰ חלקן מעידות על עצמן בשינוי מחויבותן להלכה:

אני נמצאת כבר שנים בתוך התהליך, בעיניי הוא גם סוציולוגי, גם דתי וגם פמיניסטי. במובן הדתי כבר הרבה שנים אני מרגישה שכיסי הראש פוגע בי, מרחיק אותי מעבודת ה' ויוצר מרירות ותסכול דתיים. הורדתו הייתה בשבילי מעין "חזרה בתשובה" ממש באותו מובן של הרב קוק –

- משפחות", דווקא בזמנים של התרכזות בתפילה. הדיון ההלכתי הוא בשאלה מדוע נמנע מנשים לעלות לתורה רק בגלל כבוד הציבור, ואם כיום טיעון זה כבר אינו תקף.
- 176 Gross (לעיל הערה 3), עמ' 8; הנקין, פמיניזם הלכה ולימוד תורה, עמ' 83; לוביץ (לעיל הערה 31), עמ' 154; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 416; טיקוצ'ינסקי (לעיל הערה 125), עמ' 67. טיקוצ'ינסקי מרחיבה על האופציה השמרנית יותר של מציאת זהות נשית שאינה העתק של הזהות הגברית.
- 177 טיקוצ'ינסקי מדגישה כי הטקטיקות של התחדשות והתמודדות עם אתגרים הלכתיים על ידי פמיניסטיות דתיות, מתאימות לתחומים מסוימים בהלכה ואינן מתאימות לתחומים אחרים. לדעתה, גם הפתרונות המגבשים עשייה דתית לנשים בתחומים השייכים לגברים יש בהם החטאה של המשמעות, והם בונים אצל הנשים זהות בדויה (לעיל הערה 125), עמ' 61), ומעמד אישה הבנוי על פיקציה ונחת רוח לנשים (שם, עמ' 63, 67). יש צורך בפרשנות חדשה לזהות יהודית כאשר מי שיעצב אותה הן נשים מלומדות החיות בשני העולמות, כאשר התוצאה תהיה ניואנסים חדשים – טיקוצ'ינסקי (לעיל הערה 125), עמ' 70. החזרת הברור ההלכתי והרעיוני לנשים מלומדות מעלה שוב את אחת הטענות שהועלתה נגד הפמיניזם הכללי והדתי – תופעת האליטיזם. עיינו: פרק 2, לעיל.
- 178 רוס (לעיל הערה 58), עמ' 243.
- 179 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 191. עיינו גם Gross (לעיל הערה 3), עמ' 8.
- 180 קרן (לעיל הערה 35), עמ' 235.

התשובה הפנימית שישוב האדם אל עצמו. מהרגע שהורדתי את כיסוי

הראש, השתחררתי כאישה דתייה.¹⁸¹

אחת ממנהלות הקבוצה של ה"פדלחו"שיות" ברשת כתבה:¹⁸²

בבית שלנו אנו מתכוונות לעסוק בהגנה – לא על הדתיות שלנו ולא על הפמיניזם שלנו. איננו זקוקות לעצות חינוכיות או הלכתיות אודות איך לחיות את החיים המורכבים דיים של פמיניסטית דתייה. **איננו מחפשות אישורים הלכתיים מאף אחד** (ההדגשה שלי – נ"ש), ובקבוצה הזאת לא יגידו לאף אחת מה צנוע ומה לא, איך להתפלל, איך לקיים מצוות, מה במסגרת ההלכה ומה מחוץ למסגרת.

ואכן, לאחרונה סגרה מנהלת קבוצת הפייסבוק הגדולה של הפמיניסטיות הדתיות, "פדלחו"שיות", את האתר, בטענה שאינה מוכנה להמשיך לקבל "אישורי רבנים" לכל שינוי שהן מבקשות.¹⁸³

נר דוד, שהיוותה דגם לפמיניזם הלכתי הפועל בתוך האורתודוקסיה לשינוי פמיניסטי,¹⁸⁴ שינתה את דעותיה, וכיום מצהירה בגלוי שעזבה את האורתודוקסיה. טענתה היא שדווקא לאחר שקיבלה סמיכה לרבנות הגיעה התפנית:

אחרי ההסמכה החלטתי שלא אגדיר את עצמי אורתודוקסית יותר.

הרגשתי שזה לא משקף אותי יותר ושאני לא מעוניינת להתחייב לשחק לפי החוקים של העולם הזה. כבר כשהנחתי תפילין התעורר קושי, אבל עקפתי אותו כשהראיתי שבהלכה זה לא אסור. אבל אחרי זה החלטתי לעשות דברים יותר קיצוניים, כמו לסרב לערוך את טקס הקידושין כפי שהוא [...] בשנים שבהן למדתי להסמכה הייתי פעילה בפמיניזם האורתודוקסי ורציתי למתוח את הגבולות בתוך החברה האורתודוקסית

181 אפרת רוזנברג שפירא, מתוך: "למה כובע: תופעה – דתיות מורידות כיסוי ראש", עיתון מוצ"ש 7.11.2015, היא דוגמה נוספת לאישה שהחלה את דרכה במדרשת לינדנבאום בלימוד תורה מעמיק ושינתה את מחויבותה להלכה. עיינו בסרט "שעשני אישה" בהשוואה למאמר.

182 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 37.

183 עיינו באתרים כדוגמת "כיפה" ו"סרוגים" שדיווחו על סגירת הפייסבוק בתאריך 9.5.2021.

184 בסרט "שעשני אישה" היא מסבירה את דרכה וטוענת לשייכות לעולם האורתודוקסי ההלכתי, אף שמקיימת מצוות שאינן מקובלות על נשים, כמו תפילין וטלית. לראיונות עמה, ראו בהפניות בביבליוגרפיה. היא כתבה גם ספר העוסק בדרכה האישית כפמיניסטית דתית.

כמה שאפשר, אבל הגעתי למסקנה שהמאמץ הזה לא מתאים לי יותר

(ההדגשות שלי – נ"ש).¹⁸⁵

עיר שי וציון וולדקס הציעו הסבר אפשרי לשינוי אצל נשים אלו: המחקר הפמיניסטי הדתי המעמיק, לצד השתרשות נרטיבים ליברליים בחברה האורתודוקסית המודרנית המנוגדות לתפיסות תיאולוגיות מרכזיות ביהדות, הובילו לשינוי ביחס לאלוהים ובמחויבות לקיום מצוות.¹⁸⁶

הדבר בא לידי ביטוי ישיר בנושא קיום מצוות: קיים פער בין השואפות להקצנה לעומת הנוטות לשמרנות. הצורך במחויבות של נשים לקיום כל המצוות, כגברים, אינו מוסכם על כולן, משום שברור שלא תוכלנה או תרצינה בכך.¹⁸⁷ חלק מהפמיניסטיות מקיימות מצוות שיש להן בסיס הלכתי¹⁸⁸ ו/או עם דגש נשי,¹⁸⁹ וקבוצה נוספת פועלת לשמירת מצוות העומדות בניגוד להלכה האורתודוקסית: קריאה בתורה של נשים, הובלת התפילה, שינוי טקס הנישואין שנשים תוכלנה להיות בו פעילות.¹⁹⁰ במקביל לרצון לקיים מצוות שהיו במסורת רק אצל גברים – חלקן מבקרות מצוות שקוימו על ידי נשים, לדוגמה: כיסוי ראש מלא מבטא לטענתן הקצנה דתית ודיכוי נשי.¹⁹¹ גם נושא היחס להט"בים נמצא בפיצול דעות:¹⁹² ברשתות החברתיות של הפמיניסטיות הדתיות נושא זה מאתגר את השיח,¹⁹³ וחלקן מזדהות עם הלהט"בים ועם מאבקם, מתוך הבנה

- 185 ציטוט מהריאיון עמה.
- 186 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 20. בעמ' 23 מציינות חסמים כמו מוטיב עקדה – תביעה מן המאמין להקרבה, לעומת מחשבה ליברלית המדגישה זכויות ומימוש עצמי.
- 187 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 140.
- 188 כגון אמירת קדיש יתומה, מנייני נשים ללא קריאת התורה או קריאת מגילת אסתר על ידי אישה.
- 189 נשים העוטפות עצמן בטלית מיוחדת לנשים. פרידלנד בן ארזה, בריאיון, ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 138, וכן חן דרעי (לעיל הערה 122), עמ' 289.
- 190 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 64, 124, 166 ואילך.
- 191 בתיה דרור-כהנא, "הכיסוי של לינור אברגיל - סמל לדיכוי של שלטון רבני". לעומתה ניתן להביא את מאמרה של אוריה מבורך המסבירה מדוע היא מכסה את הראש. ההסברים שלה הם בסגנון ליברלי פמיניסטי. עיינו מאמרה, למה אני אוהבת את כיסוי הראש שלי.
- 192 אצל אדלר בארה"ב ההקצנה באה לידי ביטוי גם בנושא הגדרת גבולות בתחום המיני, ולטענתה ניתן להוכיח מהתורה עידוד ל"גיוון מיני" (לעיל הערה 39), עמ' 166. בספרה היא מביאה אופציה לשינוי ברכת שבע ברכות מסורתית שתתאים לזוגות חד מיניים. עיינו: שם, עמ' 252.
- 193 כיוון שהומוסקסואליזם נחשב ביהדות כאיסור חמור ביותר, היתר כזה נחשב כביטול עיקר משמעותי באורתודוקסיה. דוגמה נוספת להקצנה היא רצונה של רבקה לוביץ להתיר את

שיש "אויב משותף" – הפטריארכיה והגבריות כמודל של "הדבר הנכון".¹⁹⁴ לעומתן, קבוצת רבניות פמיניסטיות הלכתיות פעלה לחיזוק ערכי משפחה, אך נתקלה בביקורת מחברותיהן הפמיניסטיות הדתיות הליברליות.¹⁹⁵

באשר לשיתוף נשים פמיניסטיות במערכת ההלכתית, גם כאן קיים פיצול בין המתונות המסתפקות להיות "יועצות הלכה" ובין אלו הפועלות להסרת כל המכשולים לנשים בתפקידי רבנים, פוסקים ודיינים. לעיל צוין השינוי שהחל כבר בתוכנית הטוענות הרבניות, וכיום ניתן להוכיח את ההקצנה של חלק מאותן יועצות כמובילות קו של פמיניזם קיצוני.¹⁹⁶ גם בקרב המשתתפות בתוכנית יועצות הלכה¹⁹⁷ שהחלו כמודל חדשני לעזור לנשים בענייני טהרת המשפחה,¹⁹⁸ המשיכו חלקן לכתיבת ספרי תשובות הלכתיות,¹⁹⁹ סמיכת נשים לרבנות,²⁰⁰ וקריאה להמשך שילובן כדיינות.²⁰¹ נעשה ניסיון למנות רבנית קהילה

הממזרות, משום שלדעתה איסור חיתון איתם כפי שההלכה קובעת – אינו מוסרי כיום. עיינו: <https://www.cwj.org.il/435>

194 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 17, 314. הציטוט הוא מתוך דבריה של ארושס, ממנהלות קבוצת הפייסבוק של הפמיניסטיות, ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 49; דברים דומים מצוטטים מריאיון עם עברון, ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 103, ואף עם פיטרקובסקי, (לעיל הערה 54), עמ' 112. בסיכום טוענת ארצי סרור שיש רצון מצד פמיניסטיות לתמוך במי שקשה לו עם איסורי תורה (לעיל הערה 122), עמ' 315. עיינו גם אצל נר דוד המבקשת מבט הומני יותר כלפיהם, ואף תומכת במודל של קידושין לזוג חד-מיני, Ner-David, p. 114, 119. בארה"ב, אדלר ניסחה כבר מזמן טקס המתאים לזוג שכזה (לעיל הערה 39), עמ' 248.

195 מכתב שחתמו עליו בין השאר הרבנית ד"ר לאה ויזל, הרבנית ד"ר מירב טובול כהנא והרבנית ד"ר שולמית בן שעיה.

196 עיינו: לבמור (לעיל הערה 102), עמ' 180. כהן טוענת כי השלב הבא של הטוענות יהיה מעבר לפוסקות ודיינות. עיינו: כהן, מנהיגות נשית (לעיל הערה 21), עמ' 274.

197 עיינו לעיל הערה 104.

198 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 41–42, המכנות תוכנית זו "חתרנית". הן טוענות כי תוכנית זו מעצימה את השאלה בדבר יכולתן של נשים להיות פוסקות ודיינות. עיינו בעמ' 42.

199 מלכה פיטרקובסקי, המסתייגת מהגדרתה כפמיניסטית (עיינו בריאיון איתה אצל ארצי סרור (לעיל הערה 122, עמ' 111), פרסמה בשנת 2014 ספר בשם "מהלכת בדרכה" – ספר תשובות הלכתיות שהשיבה אישה שאיננה בעלת סמיכה מהרבנות". פיטרקובסקי הסבירה שניתן לכתוב תשובות הלכתיות "דווקא משום שאין לי כל הסמכה לעסוק בהלכה" (שם, עמ' 17), אך בפועל, פוסקת הלכה בספרה (למשל בעמ' 235, 352). בערך על שמה בוויקיפדיה נכתב: "פוסקת בין היתר בנושאי מניעת הריון והפלות מלאכותיות. פסיקתה נחשבת לעצמאית ומקלה לעומת המקובל בצבור הדתי".

200 כהן, מנהיגות דתית, עמ' 278. עד היום רק בתנועות הרפורמיות והקונסרבטיביות קיבלו נשים סמיכה לרבנות. ביוני 2015 וכן בשנת 2017, הסמיכו הרב שלמה ריסקין והרב דניאל

לצד רב קהילה, אך הוא הופסק לאחר שנתיים וחצי.²⁰² נשים פוסקות אלו נתונות בין ליברליות שתסכן את הלגיטימציה שלהן ובין יישור קו עם הממסד הדתי שיטשטש את תרומתן הייחודית כנשים ואת האינטרסים שלהן.²⁰³ נציין להלן כמה נושאים הנידונים בפמיניזם הכללי אך אינם נידונים בפמיניזם הדתי. נושאים הקשורים למשפחה והחשובים בחברה הדתית אינם נידונים: נישואין, אימהות, התנגשות אפשרית בין התמסרות לתורה להתמסרות למשפחה.²⁰⁴ אין גם התייחסות לעובדה שקידומן של נשים (בתורה או בקריירה) מתבסס על שימור קבוצת נשים אחרת (עוזרות, מטפלות) במעמד סוציו-אקונומי והשכלתי נמוך מהן.²⁰⁵ נושא מרכזי נוסף הוא הצבא כמוסד פטריארכלי וה"כיבוש" שאינו נידון כלל אצל הפמיניסטיות הדתיות, אלא להפך, יש עידוד לשירות נשים דתיות בצבא. הפמיניזם בעולם פועל לביטול אי שוויון כללי בעולם, ואילו הפמיניזם הדתי בארץ אינו דן כלל בנושא של אפליה ברורה הקיימת ביהדות כלפי גויים והיררכיה בין קבוצות שונות בעם ישראל.²⁰⁶

סיכום

הוכח כי רב השווה בין פמיניזם הגל השלישי ופמיניזם דתי בישראל במגמת ההקצנה הקיימת בחלק מרכזי של הפמיניסטיות הדתיות. נדון להלן בנקודות שהצבעו עליהם בניתוח התנועה בראשיתה: היעדרה של תורה סדורה ושאלת הסתירה בזהות האישי.

- שפרבר נשים למורות הלכה. פיינטוך טוענת שמלכתחילה נמנעו מהכינוי "פוסקות" כצעד טקטי, ומתוך מודעות לביקורת הן מכנות את עצמן כרגע "מנהיגות קהילה" (לעיל הערה 63); Ner-David, p. 176, 212; ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 106.
- 201 עיינו טיקוצ'ינסקי, חברות שוות בסנהדרין. הלינגר כתב במאמר כבר בתשס"א ששנים תבקשנה להיות פוסקות ודיינות (לעיל הערה 116), עמ' 24.
- 202 כרמית פיינטוך מונתה ל"מנהיגה רוחנית" בבית הכנסת רמב"ן, ופוטרה לאחר שנתיים וחצי (לעיל הערה 63).
- 203 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 47.
- 204 ואכן לוביץ חששה מפגיעה בתפקידה של האישה כאם (לעיל הערה 31), עמ' 153.
- 205 וולף (לעיל הערה 64), עמ' 21. או כפי שהיא מגדירה זאת כבר בשם של ספרה: "קץ האחוה הנשית". וולף טענה זאת לגבי כל הפמיניסטיות בעולם.
- 206 עיינו רוט (לעיל הערה 55), עמ' 5; אלטמן (לעיל הערה 59), עמ' 39. למשל: בין כוהנים, לווים וישראל. יש מצוות מיוחדות לכל קבוצה. נשים אינן יכולות למשל לברך "ברכת כהנים". בארה"ב יש כבר שינויים בעניין, ובבית הכנסת "בני ישרון" במנהטן, ניו יורק, התקבלה החלטה לאפשר נישואי תערובת.

הפיצול המתמשך בנושאים המרכזיים, לצד יכולת הבחירה האישית של נשים אילו ערכים פמיניסטיים לאמץ, ²⁰⁷ העמיק את היעדרה של תורה סדורה בתיאוריה של הפמיניזם הדתי. ²⁰⁸ מנעד הדעות הרחב הנע בציר בין שמרנות לליברליות מאפיין פמיניזם זה: המנעד יוצר הרחבה ופירוק של "שיח הזהויות" ושפה מטושטשת ומגששת בסיפורן של הנשים. ²⁰⁹ שונות יהודית פמיניסטית דתית זו מעלה סימן שאלה על יכולת פעילות, לצד התנגשות בפועל בין ציפיות של קבוצות שונות. ²¹⁰ השונות באה לידי ביטוי אצל חלקן באשר לשייכותן לזרם הציונות הדתית – חלק מהפמיניסטיות הדתיות מוותרות על שייכותן זו, ²¹¹ ולחלקן תחושת סולידריות עם נשים מזרמים אחרים ביהדות. ²¹² ובאשר לשאלת הזהות של פמיניסטיות דתיות. לעיל הודגש המתח בפמיניזם הדתי בין הזהות הדתית ובין השייכות והאידיאולוגיה הליברלית הפמיניסטית, ²¹³ מתח שהועצם בעשור האחרון לאור ההשפעה הגוברת של ערכים ליברליים קיצוניים על הפמיניזם הדתי. פמיניסטיות דתיות מתארות את הדיאלוג הבלתי פוסק, את הדואליות והכפילות ²¹⁴ ואת המתח שבין כפיפות

- 207 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 16. עיר שי וולדקס מרחיבות על שילוב הנרטיב והנומוס הישראליים-כלליים עם היהודי ההלכתי, והמורכבות שבדרך זו (לעיל הערה 24), עמ' 8.
- 208 Brett Schneider and Rose (לעיל הערה 49), עמ' 182, 184. דוגמה להתנגשות כזו היא ההצעה לסידור תפילה חדש הכולל שינויים בתפילה ובנוסח. עיינו במאמרה של זיוון (לעיל הערה 119), במיוחד בעמ' 150. התמודדות עם רצונה של זיוון לשינוי בנוסח ברכת "שלא עשני אישה" ניתן למצוא במאמרו של יעקב אלטמן, ברוך שעשני כרצונו. לגבי שינוי השפה המגדרית בתפילה, עיינו גם אצל אדלר (לעיל הערה 39), עמ' 112, 116 ואילך.
- 209 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 15–16.
- 210 לוביץ (לעיל הערה 31), עמ' 154. העולם הדתי בכלל הפך להיות מורכב יותר ופחות דיכוטומי. Gross (לעיל הערה 3), עמ' 7; רוס (לעיל הערה 57), עמ' 135. כבר בשלבים הראשונים של הפמיניזם הדתי בארץ היו שצינו אפשרות של מגוון דעות ומגמות שונות בתהליך המתפתח, כאשר הרצוג הרחיקה יותר בטענה שכל רעיון של זהות מגדרית אחת מכלילה יש בו אלמנט כופה, ולכן יש לאפשר פרקטיקות ו"שיחים" אחרים, עיינו חנה הרצוג, נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים, עמ' 131.
- 211 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 53.
- 212 ארצי סרור (הני"ל), עמ' 51. הַרְבָּה דבורה עברון אף אימצה את הכינוי הרפורמי לרבנית ורואה בשינויים בחברה האורתודוקסית תוצאה של פעילותן. ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 99. יש המצינות כי המניינים השוויוניים יכולים להשתייך בקלות לזרם הקונסרבטיבי, ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 163.
- 213 כהן (לעיל הערה 20), עמ' 262; (לעיל הערה 30), עמ' 153. Gross אף טוענת כי בספרות הפמיניסטית כמעט שאין התייחסות לפמיניזם דתי מכל סוג שהוא משום שהוא נחשב אוקסימורון (לעיל הערה 3), עמ' 2.
- 214 קלמן, בריאיון, ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 119.

לסמכות הרבנית ובין פעולה עצמאית במרחב ההלכתי.²¹⁵ ינאי-ונטורה חקרה לעומק נושא זה אצל פמיניסטיות מתנועת "קולך", ומצאה שלוש גישות להתנגשות זו: פתרון הבחירה – תחומים שהן נענות לדת, ותחומים שנענות לפמיניזם, מתוך שיקולים אישיים, ציבוריים, משפחתיים ואחרים;²¹⁶ פתרון ההפרדה – שתי מובלעות של זהות כאשר אין אחת תלויה, מושפעת או משפיעה על האחרת;²¹⁷ פתרון קיום דיאלקטי²¹⁸ – זהות כביטוי לתהליך דיאלקטי הנמצאת בתרגום מתמיד של המציאות הקיומית. אין לפתור דיאלקטיקה, אלא ליצור חיים בכמה זהויות כפולות ו/או סותרות²¹⁹ – "אנומליה מובנית",²²⁰ "אוקסימורון".²²¹ ינאי-ונטורה מיקדה שש זהויות פמיניסטיות דתיות, כשכל זהות מייצגת תפיסה נבדלת של פמיניזם דתי: המסורתית,²²² הפרשתית,²²³ הקרייריסטית,²²⁴ הרבנית,²²⁵ המפרשתית²²⁶ והלהטוטנית.²²⁷ לטענתה, הזהות הפמיניסטית הדתית אינה חיבור בין עקרונות נפרדים, אלא תפיסה חדשה המעצבת מנעד של יחסים בין פמיניזם לדת, קטגוריה תיאורטית חדשה שבה מורכבות וגוונים, שהקונפליקט וחיפושי ההקשר הם במהותה, ומהווים "תהליך מתמיד של יצירת זהות הנעה בין דת במושגים פמיניסטיים לפמיניזם במושגים דתיים",²²⁸ התובע התנהלות גמישה רעיונית ומעשית.²²⁹ "תפיסה" זו היא

- 215 כהנא-דרור (לעיל הערה 189).
- 216 ינאי-ונטורה, גלית, זהויות פמיניסטיות אורתודוקסיות בישראל – מבט חדש על פמיניזם ומבט חדש על אורתודוקסיה, עמ' 4.
- 217 הנ"ל, שם, עמ' 4.
- 218 הנ"ל, שם, עמ' 5. זו ההצעה שלה היא אישית.
- 219 אנקור (לעיל הערה 218), עמ' 263; עיר שי וולודקס (לעיל הערה 26), עמ' 5; רוס (לעיל הערה 27), עמ' 303, 308; ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 48 – ציטוט של אחת מראשי קבוצת הפמיניסטיות הדתיות ברשת.
- 220 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 40.
- 221 הנ"ל, שם, עמ' 163. בפרק הקודם (הערה 123) הבאנו את דבריה של אדלר הרואה בבחירת המצוות שיקוימו על ידי נשים דרך הדומה לאפיית קוגל שמערבבים בו חומרים שונים בשיטות שונות, ראו עמ' 26–27. בפרק הקודם שילה ראתה בזה דבר שלילי, ואילו כיום מתקבל כלגיטימי ואפשרי.
- 222 ינאי-ונטורה (לעיל הערה 215), עמ' 8.
- 223 הנ"ל, עמ' 9–10.
- 224 הנ"ל, עמ' 11.
- 225 הנ"ל, עמ' 15.
- 226 הנ"ל, עמ' 13–14.
- 227 הנ"ל, עמ' 16.
- 228 הנ"ל, עמ' 18. בדומה לציטוט שהבאנו מגרוס בפרק הקודם, Gross (לעיל הערה 3), עמ' 13.

בעייתית. כך טענה גם מנהלת קבוצת הפייסבוק הגדולה של הפמיניסטיות הדתיות, כי "ישנו אי-שוויון אינהרטי, יסודי, מהותי, בין איש לאישה בדת היהודית", וכי "אי אפשר להיות גם פמיניסטית וגם דתיה".²³⁰

מכאן נברר אם תנועה זו מייצגת נכונה את הזרם המרכזי של נשים בציונות הדתית.

פרק 3: נשיות דתית "פוסט פמיניזם" – העצמה ללא שבירה

תיאוריית פוסט פמיניזם

התיאוריה הפוסט פמיניסטית התגבשה מסוף שנות התשעים²³¹ כתוצאה מהמידע על אדישות כללית של נשים כלפי שותפות פעילה בתנועה הפמיניסטית או מהגדרתן כפמיניסטיות,²³² אף שהן נהנות מ"פירות" הפמיניזם.²³³ ההנחה היא כי הפמיניזם הצליח לשנות את מצבן של הנשים לטובה: בהשכלה, במסד הפוליטי והתעסוקתי, ולכן בתקופה "פוסט פמיניסטית" זו²³⁴ ניתן להעריך בביקורתיות את המטרות ואת תוצאות התנועה,²³⁵ ולהכריע אילו מרכיבים ניתן

- 229 ינאי-ונטורה (לעיל הערה 216), עמ' 18.
- 230 מדבריה של מנהלת הקבוצה אלחדד-ארושש בהודעתה על סגירת הקבוצה ב-9.5.2021. עיינו כתבות על כך באתרי האינטרנט של "סרוגים", "כיפה" ועוד.
- 231 תיארוך תחילת הגל השלישי לצד הפוסט פמיניזם בשנת 1990. עיינו: Mcrobbie, עמ' 13,15.
- 232 Molocea (לעיל הערה 140), עמ' 575; Zimmerman, Mcdermott and Gould (לעיל הערה 141), עמ' 78. לדעת Snyder-Hall הסיבה לכך היא כי הגל השני היה קשיח, שיפוטי ומפלג (לעיל הערה 141), עמ' 258. גם דתיות מסרבות להזדהות כך. עיינו: ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 22; Rom and Benjamin, *Feminism, Family and Identity in Israel*: עמ' 50; Women's Marital Names, עמ' 50.
- 233 Mcrobbie (לעיל הערה 8), עמ' 1, 12; רוזין (לעיל הערה 4), עמ' 17, 311. לדעת רוזין ואחרות, בעיקר בגלל התדמית השלילית סביב פמיניסטיות שהן רווקות הוירטואליות והיסטריות, שונאות גברים, כועסות ועוד.
- 234 Spencer, (לעיל הערה 141), עמ' 11. Fogiel-Bijaoui (לעיל הערה 232), מוכיחה את השינוי במספר נשים המכהנות במשרות פוליטיות בארצות שונות בעולם. עיינו בעמ' 4. Gorton טוענת כי בתרבות הפופולרית בולטות הנשים שהשיגו עצמאות כלכלית, קריירה מצליחה וחופש מיני, ולכן הפמיניזם הסתיים. עיינו בעמ' 154.
- 235 עיינו למשל בספרה של Rebecca Walker, *To Be Real: Telling the Truth and Changing the Face of Feminism*. בתה של אם פמיניסטית שחששה לבקר את פעילותה הפמיניסטית של אמה וחברותיה. היא תיארה בספרה את הלחץ המופעל להידמות בסגנון הדיבור ובתוכן לאמותיהן הפמיניסטיות. למשל: עמ' 20.

לאמץ או לדחות. לתיאוריה שלושה דגשים מרכזיים: אינדיבידואליות נשית; נישואין ואימהות; ושייכות חברתית ללא "מהפכה" דורסנית. התנועה הפמיניסטית הדגישה את מטרת השוויון כמושגת על ידי דמיון לגברים, ואילו כיום נשים מעוניינות להתחבר לקול הנשי שלהן כאלטרנטיבה לקנה המידה הגברי.²³⁶ בפוסט פמיניזם נשים רוצות לפתח אינדיבידואליות נשית²³⁷ ויכולות נשיות ייחודיות²³⁸ המביעות את כוחן לעצב את דרכן ללא מנהיגות מכוונת. הן גם מאמצות מחדש מרכיבים מנוגדים לפמיניזם, כמו הדגשת יופי חיצוני ואופנה²³⁹ ואף קריירות שנחשבו כדיכוי נשים.²⁴⁰ הפוסט פמיניזם ער למציאות של משפחות פוסט מודרניות²⁴¹ ומעודד שינוי: חזרה לרומנטיקה ולנישואין,²⁴² ודגש חיובי על אימהות ומשפחה.²⁴³ הוכח כי גם לאחר

- 236 פוגל-ביזאוי (לעיל הערה 1), עמ' 83; עיינו: רעיונותיה של גיליגן, המובא אצל Umansky and Ashton (לעיל הערה 32), עמ' 716. קמיר מציעה פמיניזם מסוג אחר שאינו "גוזר את תפיסת האישה והגדרת שוויונה מתוך השקפת עולם המקדש את הגבריות" (לעיל הערה 20), עמ' 474.
- 237 רוזין (לעיל הערה 4), עמ' 310.
- 238 Molocea (לעיל הערה 140), עמ' 278; רוס (לעיל הערה 56), עמ' 718. Munford במאמרה מציינת את רצון הנשים לחזור למוצרים נשיים כמו בובת ברבי ועוד, עמ' 147.
- 239 Mcrobbie השתמשה בביטוי "Female individualization" (לעיל הערה 8), עמ' 16–18, 131–128, 156. עיינו גם רוזין (לעיל הערה 4), עמ' 316. הדוגמה הרווחת היא הפופולריות של תוכניות "Makeover" שבהן נשים משנות את המראה החיצוני שלהן. Gorton כותבת על השינוי שעובר בתקשורת, המביאה בסדרות בטלוויזיה דמויות של נשים בעלות עצמאות כלכלית אבל עוסקות גם באופנה (לעיל הערה 147), עמ' 154.
- 240 הכוונה למשל לקריירה בפורנוגרפיה או עיסוק בזנות. עיינו: Snyder-Hall (לעיל הערה 141), עמ' 259; Zimmerman, Mcdermott and Gould (לעיל הערה 141), עמ' 79.
- 241 פוגל-ביזאוי (לעיל הערה 239), בעמ' 110 ואילך מתארת כמה מהשינויים הקיימים בעולם בנושא הנישואין: מניתוק ההורות החברתית מן ההורות הביולוגית, רב-גונית המשפחה, שיעורי נישואין וילודה שירדים, לעומת שיעור גירושין שעולה, עליית אחוז הילדים הנולדים מחוץ לנישואין ועוד. עיינו גם Mcrobbie (לעיל הערה 8), עמ' 13. עקרות הבית היו קבוצה שלא נזכרה במחקר הפמיניסטי, וכיום מקבלת התייחסות. על השלכות חברתיות נוספות לפמיניזם הרדיקלי והשיח המהפכני, עיינו: יפרח, משבר הגבריות.
- 242 עיינו במיוחד בספרה של Mcrobbie (לעיל הערה 8), שדנה לעומק בפוסט פמיניזם ובשינוי שחל בה בחירתה לתרבות הפופולרית. למשל בעמודים 1, 2. על טענתה לגבי התרבות הפופולרית התורמת לפירוק העשייה הפמיניסטית, עיינו בעמ' 11, 13, 20, 27. היא מציינת סרטים כמו "Bridget Jones's Diary" ו"Fatal Attraction" המבטאים שינוי גישה כלפי הפמיניזם ובמיוחד להתנגדות התנועה לנישואין ולרומנטיקה. Mcrobbie מדגישה כי השינוי נובע מהתחזקות תעשיות היופי והאופנה הקפיטליסטיות. עיינו (שם), עמ' 158.
- 243 תופעה זו נכונה במיוחד באזורים שאינם מערביים. עיינו: פוגל-ביזאוי (לעיל הערה 1), עמ' 82, המקשרת את זה לקולוניאליזם שפירק את המבנים החברתיים הקיימים.

כמה עשורים של פמיניזם, טבע הנשים לא השתנה, ורובן, כולל המשכילות, מוכנות לעזוב/לשנות את העבודה ו/או את הקריירה כדי לגדל את ילדיהן.²⁴⁴ גם בנושא שייכות חברתית, יש הבדל משמעותי לעומת הפמיניזם גל שלישי. כיום, כאשר הפמיניזם התפשט ונפתח לאזורים ולתרבויות שונות, נשים שמרניות ודתיות ברחבי העולם החלו לבחון כיצד ניתן לשלב בין ההזדמנויות החדשות בכלכלה, בפוליטיקה ובחברה שהמודרנה פותחת בפניהן, מבלי לאבד את השייכות החברתית, הלאומית והמחויבות הדתית.²⁴⁵ לטענתן, המחקר הפמיניסטי שעסק במעמד נשים בדתות השונות שיקף את הדעות הקדומות והסטריאוטיפים של החוקרות,²⁴⁶ ולא ביטא נכונה את המציאות המשתנה של נשים דתיות.²⁴⁷ שינויים בחברה הדתית ובמוסדות הדת הפתוחים יותר לנשים²⁴⁸ והמעוניינים לתת לנשים השכלה והעצמה אישית בתוך גבולות החברה הדתית.²⁴⁹ על פי תיאורית הפוסט פמיניזם ניתן לעצב גישה מגדרית חדשה שאינה פוסלת את הדת ואת מעמד האישה בה, אלא מבטאת המשך שייכות לחברה הדתית, שימור הערכים המרכזיים השמרניים של חברה ודת,²⁵⁰ תוך עיצוב מחדש של החופש התרבותי שלהן בתוך הגבולות, ויישום אסטרטגיות של

244 זוהי המסקנה המרכזית בספרה של וולף (עיינו הערה 64), לאחר מחקר שהקיף נשים ממדינות שונות בעולם. עיינו למשל בעמ' 298. היא מביאה לדוגמה גם את השינוי בקיבוץ בישראל, המעבר מלינה משותפת ללינה משפחתית, כהוכחה נוספת לחזרה למשפחתיות ולאמהות.

245 Saadallah (לעיל הערה 146), עמ' 224; Gross (לעיל הערה 3), עמ' 4. גרוס מדגישה גם את השפעת העולם הפוסט מודרני וערכיו על עולמן של נשים דתיות. עיינו בהקדמה ובעמ' 5. פוגל-ביזיאוי (לעיל הערה 232) מדגישה את השינוי הגלובלי במקומן של נשים בפוליטיקה וטוענת כי יש שינוי גלובלי בהכרת האחר, ללא שלילת הזהות או שורשי הפרט. היא ממשיכה להוכיח את הקוסמופוליטיזציה של הפמיניזם כתהליך שקיימת בו הכרה בשונות של הנשים ופירוק ההגמוניה המערבית.

246 Jolles, (לעיל הערה 142), עמ' 74; Gross (לעיל הערה 3), עמ' 6. דוגמה לדעה קדומה של חוקרת ניתן לראות היטב במאמר של לין דיוויס. רק משנות התשעים החל מחקר רציני העוסק במגדר ודת והקשר ביניהם. עיינו: Nason-Clark and Neitz, Feminist Narratives and the Sociology of Religion, עמ' 5. ליאון ולביא מוכיחים מחקר סטריאוטיפי הנכתב על הרבניות המחזקות (לעיל הערה 26), עמ' 35.

247 שינויים חיצוניים בחייהן שהגיעו כתוצאה מעיור ומודרניזציה, ושינויים אישיים לאור מורכבות החיים הדתיים כיום. עיינו: Gross (לעיל הערה 3), עמ' 10.

248 הנ"ל (שם), עמ' 3.

249 הנ"ל (שם), עמ' 7. בנושא ההבנה שיש גבולות לבחירה החופשית, עיינו למשל: חיים נבון, מכים שורשים, עמ' 9, ולתוצאות של חוסר מסגרת משפחתית מחייבת. עיינו למשל בעמ' 32.

250 Gross (לעיל הערה 3), עמ' 4, 7.

התנהגות דינמית בתוך מבני כוח שונים העומדים מולם,²⁵¹ והכול מתוך בחירה אישית. ביטוי לחשיבה זו ניתן לראות בפולמוס סביב החיגיב והרעלה:²⁵² הפמיניסטיות המוסלמיות טוענות שיש לראות בדיני הצניעות שלהן ביטוי לפמיניזם הייחודי שלהן, גם אם בעיניים מערביות אין הדבר מתקבל.²⁵³ ליאון ולביא טוענים כי נשים משתמשות באנרגיה הפוליטית של תנועות דתיות להעצמתן, והחזרה אל הרעלה היא חלק בלתי נפרד מחשיפה לשיח של חיזוק דתי ומגדרי כאחד.²⁵⁴ גרוס רואה בביגוד כמשקף מעשה אישי, חברתי, אידיאולוגי ופוליטי, המבטא מסרים וקשרים חברתיים,²⁵⁵ כאשר הביגוד הצנוע הפך לכלי של משא ומתן עם הסמכות הדתית והחוקים הדתיים, אך לא ממקום של מאבק.²⁵⁶ נשים אלו דורשות שינוי ביחס אליהן: הכרה בממד הרוחני בזהות הנשית,²⁵⁷ בייחודיותן האישית והקבוצתית,²⁵⁸ וסובלנות כלפי בחירתן, גם אם מדובר בחיים בתוך מבנים פטריארכליים.²⁵⁹

נשים ציוניות דתיות – האם הן "פמיניסטיות"?

המחקר מציין שינויים ייחודיים לנשות הציונות הדתית מעבר לשינויים שעברו על נשים בישראל.²⁶⁰ הוכח כי אצל נשים דתיות יש עלייה בהשכלה,²⁶¹ כניסה

- 251 תרגום שלי. Gross (לעיל הערה 3), עמ' 6; ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 32. גרוס טוענת שזה נכון לכל הדתות ובה עוסק הספר כולו. פרידמן טוען כי בעשורים האחרונים משנות הדת והדתיות את פניהן בכל העולם, ודתיות פוסט מודרנית אינה מבקשת להכליל את החברה הדתית כולה אלא לפרק את מגמות ההתחדשות למרכיבים (לעיל הערה 20), עמ' 372.
- 252 עיינו: Nason-Clark and Neitz (לעיל הערה 246), עמ' 3, הקדמה לספר העוסק כולו בקשר בין מגדר לדת.
- 253 עיינו בריאיון עם נעמי וולף. גם מבורך, פמיניסטית דתייה ישראלית, טוענת שאין לראות בכיסוי הראש בהכרח מכשיר דיכוי כפי שטוענות פמיניסטיות. עיינו במאמרה (לעיל הערה 189).
- 254 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 32.
- 255 Gross (לעיל הערה 3), עמ' 3.
- 256 הנ"ל (שם), עמ' 3.
- 257 Brooks (לעיל הערה 141), עמ' 41, 43. בעמוד 45 היא מרחיבה על דרכי ההשפעה של הרוחניות על נשים ועל זהותן, בשונה מן הגברים.
- 258 קמיר מבקשת בספרה הכרה בכבוד האדם הסגולי ועל פי תיאוריה זו ניתן לתבוע הכרה זו גם כלפי נשים דתיות (לעיל הערה 9), עמ' 53–54.
- 259 Mcrobbie (לעיל הערה 8), עמ' 26.
- 260 הנתונים הם ממאמרה של Moore (לעיל הערה 154) שיצא לאור בשנת 2015. כלומר נתונים עדכניים לתקופת הגל השלישי של הפמיניזם בישראל.

למקצועות מגוונים (לא רק הוראה וחינוך) לצורך פרנסה לצד סיפוק ולאו דווקא ממניע של קריירה,²⁶² תוך המשך תמיכה בחלוקה מסורתית מגדרית בתוך המשפחה. בהשוואה לנשים חילוניות נמצא אחוז גבוה יותר של נישואין, ויחד עם העלייה בהשכלה גם מספר הילדים עלה.²⁶³ שינויים נוספים החלו כבר מהמחצית השנייה של המאה העשרים: בהיקף לימוד התורה לנשים ציוניות דתיות,²⁶⁴ ונטילת חלק משמעותי בתנועות אידיאולוגיות ומעשיות.²⁶⁵ במקביל – המעורבות הגוברת של הציונות הדתית בחברה בארץ הביאה להשפעה תרבותית גם על הנשים,²⁶⁶ כולל עיסוק גובר בשאלת מקומה של האישה בחברה הדתית.²⁶⁷ האם רוב הנשים הדתיות מגדירות את עצמן "פמיניסטיות"? באשר לתחום בתי הכנסת ומניינים שוויוניים – מספר המניינים הללו קטן,²⁶⁸ וכך גם מספר המניינים שבהם נשים עולות לבימה לומר דברי תורה.²⁶⁹ בתחום לימוד התורה – ישנה עלייה משמעותית במספר המקומות שבהם נשים לומדות תורה, הן

- 261 הדבר נכון גם לגבי נשים חרדיות ומוסלמיות בישראל. בספרן של Gross, Davies and Al-Khansaa, Gender, Religion and Education in a Chaotic Postmodern World מובאים טיעונים דומים גם לגבי אזורים אחרים בעולם. עיינו גם Lynn Davies, Conclusion: Intersections and Drivers of Change המסכם ספר שלם שדן בנושא הזה.
- 262 Moore (לעיל הערה 154), עמ' 9, 10, 25; ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 44. Moore (לעיל הערה 154), מציינת בעמ' 5 את השינוי של כניסת נשים לתחומים "גבריים" (רפואה, משפטים, מנהלי עבודה) אצל כל הנשים בישראל. ההבדל בין חילוניות לדתיות מתבטא בכניסתן של נשים חילוניות גם למשטרה, מה שאינו קיים כמעט אצל דתיות. יש לציין את קבוצת הנשים שבעליהן אברכים בישיבות ועליהן מוטל עול הפרנסה. הן יוצאות מתוך גאווה של "תמיכה בתלמיד חכם הלומד תורה". התופעה רווחת בציבור החרדי, אבל קיימת גם בציבור הדתי לאומי בישיבות ההסדר ובישיבות הגבוהות. Moore טוענת שנשים דתיות מעריכות פחות נשות קריירה (לעיל הערה 153) בעמ' 27. Moore חקרה את המתח בין בית לעבודה וטענה כי אצל אלו העובדות בתחום אידיאולוגי או רוחני קיים פחות מתח בין העבודה לבית (לעיל הערה 154), עמ' 13.
- 263 זאת גם בהשוואה לנשים בעולם. Moore (לעיל הערה 154), עמ' 14, 30; קמיר (לעיל הערה 20), עמ' 456.
- 264 גרוס (לעיל הערה 21), עמ' 97; קהת (לעיל הערה 20), עמ' 227. פרידמן (לעיל הערה 21), עמ' 369. שינוי זה בלימוד תורה נעשה בהסכמתם של גדולי התורה בציונות הדתית. כמו תנועת "גוש אמונים" ושותפותן בבניית היישובים ובניהולם ברחבי יש"ע.
- 265 פרידמן (לעיל הערה 22), עמ' 374.
- 266 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 32.
- 267 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 312.
- 269 הבימה שממנה אומרים את דברי התורה ממוקמת תמיד בעזרת הגברים, והמציאות של אשה בעזרת גברים נוגדת את המקובל בהלכה.

צעירות הן מבוגרות, אך רק חלק קטן ממדרשות אלו משייכות את עצמן לתנועה הפמיניסטית.²⁷⁰ קבוצת הנשים הלומדות ומלמדות גמרא והמהוות סמכות הלכתית בעבור תלמידותיהן, וכן הכותבות מאמרים תיאולוגיים והלכתיים²⁷¹ נשארה מצומצמת.²⁷² במערכת ההלכתית אין שינוי מהיר ומשמעותי כפי שציפו לו פמיניסטיות דתיות,²⁷³ ומעמדו של רב (גבר) נשאר משמעותי אצל רוב הנשים הדתיות בישראל.²⁷⁴ רעיונות אחרים של הפמיניזם הדתי לא נקלטו אצל רוב הנשים הדתיות בארץ,²⁷⁵ ולטענתן של חוקרות ופמיניסטיות דתיות – קיימת אדישות כלפי התנועה וחוסר רצון לתיוג של פמיניסטיות.²⁷⁶

מספר חוקרים ניסו להסביר תופעה זו. עיר שי וציון וולדקס בחנו את התחומים שבהם נקלטו שינויים אצל נשים דתיות (כמו לימוד תורה לנשים וטוענות רבניות), לעומת נושאים שלא נקלטו. הן מציעות אמות מידה לבחינת מידת המוכנות לשינוי בתוך החברה הדתית, ביניהן: ממד הזמן, גבולות הזהות וההשתייכות, תמורות בשיח, תגובת הנגד ועוד.²⁷⁷ הנחתן היא, שלאורך זמן

- 270 רוס (לעיל הערה 27), עמ' 388, 414; אסתר בראל, מנהיגות נשים במדרשות, עמ' 13. מתוך כארבעים מדרשות הרשומות, רק בודדות מוגדרות "פמיניסטיות", ביניהן מגדל עוז, לינדנבאום, נשמת ועין הנצי"ב.
- 271 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 30.
- 272 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 36; כהן (לעיל הערה 21), עמ' 269.
- 273 כהן (לעיל הערה 20), עמ' 251; ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 312; עיר שי מציינת את העובדה שעדיין אין פוסקות הלכה (לעיל הערה 26), עמ' 36. עיינו למשל הסקר שנערך במכון הישראלי לדמוקרטיה בנושא דעתן של נשים לגבי שינוי מעמדן ההלכתי, המוכיח כי רוב גדול מאוד אינו מעוניין בשינוי מעמדן. למשל הטבלאות מעמ' 191 והלאה. https://www.idi.org.il/media/6197/the_national_religious_sector_book.pdf
- 274 כהן (לעיל הערה 20), עמ' 251; Israel-Cohen (לעיל הערה 28), עמ' 21. ניתן לציין גם את המקרה של כרמית פינטוך, שפעלה כמנהיגת קהילה לצד הרב בני לאו בבית הכנסת רמב"ן בירושלים ופוטרה לאחר שנתיים וחצי.
- 275 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 311, 319. לגבי העובדה שגם לא נקלטו בחברה הישראלית, עיינו: Rom and Benjamin (לעיל הערה 232), עמ' 54. ניתן לעמוד על מגמות אלו גם דרך מחקרה של Moore, שבחנה את עבודתן של נשים ישראליות בשנים האחרונות. לטענתה, ישראליות תומכות בחלוקה מסורתית מגדרית של חלוקת העבודה בתוך המשפחה. מור התייחסה גם לכניסת נשים לתחומים "גבריים" ולשאלה אם עובדה זו תרמה לשינוי באפיונים ובתכונות הנשים. מסקנתה היא שכיום יש חלוקה פחות ברורה בין תכונות גבריות לנשיות, ונשים רואות את עצמן כנשיות, מתחשבות ורגישות, ובו-זמנית גם החלטיות, שאפתניות ועצמאיות (לעיל הערה 154), בעמ' 1, 7, 13, 30.
- 276 יש לציין שאפילו רוס, שהשפיעה רבות על הפמיניזם הדתי בארץ, לא אהבה לכנות את עצמה פמיניסטית. עיינו: עיר שי (לעיל הערה 26), עמ' 39.
- 277 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 76.

ושינויים במציאות החברתית של נשים דתיות יתהווה תהליך שיביא לשינוי גם במערכת ההלכתית, וכי תופעת "שוליים" תשפיע בצורה איטית על הנרטיב האורתודוקסי ותיצור שינויים בפרקטיקות של המודל השמרני-מסורתי.²⁷⁸ לדעתנו, מסקנותיהן נכתבות מתוך השערה בלבד ואינה מבוססת מספרית,²⁷⁹ וטענתן כי שינויים עמוקים ברמת הנרטיב בחברה הדתית יביאו בהכרח לשינויים גם ברמת הנומוס אינה מבוססת דייה.²⁸⁰ גם העובדה כי ערך השוויון מודגש בפמיניזם הדתי בו-זמנית עם ערך החיבור הסובייקטיבי האישי של נשים לקיום המצוות, לא בהכרח יביא לשינוי אצל קבוצת הנשים בכלל והשמרניות בפרט. גם רוט התייחס לשאלה זו: לדעתו יש להבחין בין מאבק פמיניסטיות דתיות לשוויון במעמד אישי,²⁸¹ שניתן לגייס לו תומכים רבים בציבור הדתי, לעומת מאבק על שוויון מלא של נשים בעבודת ה' בבתי הכנסת, המהווה בעצם מאבק על שינוי זהות אורתודוקסית, ולכן ההתנגדות נרחבת יותר.²⁸² הבחנתו בין שילוב נשים בתפקידי הנהגה ציבורית, יצירה אקדמית ותרבותית של נשים דתיות, לבין מקומן של נשים בבית הכנסת ותמורות ביחס ללהט"בים, המהווים שינוי משמעותי במערכת ההלכתית – לדעתנו נכונה יותר.

לדעתנו יש הסברים נוספים לכך שהפמיניזם לא נקלט בציונות הדתית. נציין תחילה הסברים הדומים לסיבות שהפמיניזם לא נקלט בישראל ובעולם. הסבר ראשון – מעבר הדורות:²⁸³ מאז שקחת ציינה את החיפוש הפמיניסטי אצל נשים דתיות מעל גיל 35 חלפו כמעט עשרים שנה, והדור הצעיר שנולד למציאות אחרת אינו רואה בהכרח צורך במאבק מהפכני בסגנון שנות התשעים של המאה הקודמת, נוסח "לשבור את המעגל הפטריארכלי".²⁸⁴ הסברים נוספים דומים לתגובתן של נשים בעולם לפמיניזם גל שני והביקורת עליו. ביקורת אחת קשורה

278 הנ"ל (שם), עמ' 51.

279 עיינו בדבריהן (הנ"ל, שם) בעמ' 54: "עושה רושם שבפועל יותר ויותר אנשים בציבור האורתודוקסי מרשים לעצמם ליטול חלק בתפילה בקהילות השיתופיות, אינם שוללים מחברי קהילות אלה את זיהוים כאורתודוקסיים אינם מדירים אותם מחברות במוסדות אחרים" (ההדגשות שלי – נ"ש). רושם זה אינו מגובה במספרים, ואינו מחזק אמינות במסקנות.

280 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 30. גם שינויים הבאים "מלמעלה" חייבים להתקבל על ציבור הנשים כולו ולא הוכח שהן תסכמנה עם זה.

281 לדוגמה, מניעת ניצול מעמדו של הבעל לרעה בזמן גירושין.

282 הוא משווה זאת למאבק מול הפוסט ציוניים. עיינו: רוט (לעיל הערה 55), עמ' 4.

283 Rom and Benjamin (לעיל הערה 232), עמ' 51.

284 קהת (לעיל הערה 66).

לדגש של פמיניסטיות דתיות לקיים מצוות "כמו הגברים", ללמוד תורה וגמרא "כמו הגברים", ללבוש ציצית ותפילין "כמו הגברים". דגש זה אינו מתקבל אצל נשים רבות המעדיפות להעצים את נשיותן,²⁸⁵ או חשות גם את הזהות הבדויה שהביא עמו הפמיניזם הדתי,²⁸⁶ או שאינן מעוניינות בחיים של פרדוקס זהויות.²⁸⁷ נקודת ביקורת נוספת הדומה לנשים בעולם היא רצון הבסיסי של נשים לאימהות ולקשר עם ילדיהן, כפי שהוכח בעולם כולו²⁸⁸ ובישראל²⁸⁹ – נכון ודאי לציבור הדתי. ייתכן שנשים דתיות אינן מעוניינות בשינויים מהפכניים בסדרי זוגיות, הורות ומשפחה,²⁹⁰ או מודעות לקושי המעשי למימוש האידיאל של קיום מקסימלי של מצוות יחד עם עבודה, בית וילדים.²⁹¹ נקודת דמיון נוספת קשורה לתהליך המשותף של נשים דתיות ברחבי העולם כפי שצוין לעיל: המודעות לשינוי במעמדן הכללי ומציאות חייהן, מחד גיסא, וחוסר רצון לפירוק המערכת ההלכתית והחברה הדתית, מאידך גיסא. ניתן להעריך כי נשים מבקשות להבחין בין רעיונות ליברליים היכולים תיאורטית להתאים ליהדות, אך ביישומן קיים איום על הייחודיות של האישה והמשפחה היהודית בחיי המעשה. לכן הן מקבלות את הגבולות בבחירה החופשית²⁹² ומביעות בכך ששוויון אינו תמיד הערך העליון.²⁹³ ייתכן שהן חשות שהפמיניזם הדתי אינו עוסק רק בעיבוד מחדש של היחסים המגדריים בחברה הדתית, אלא גם בעיבוד מחדש של היחסים בין האדם לאלוהיו, ואינן מוכנות לסתירות החדות בנושא זה.²⁹⁴ הסבר נוסף קשור לכך שמחצית מכלל הנשים הדתיות הן מזרחיות,²⁹⁵

- 285 לוביץ הביעה בעבר את חששה מבלבול בזהות מינית בטשטוש חלוקת המצוות בין נשים וגברים (לעיל הערה 31), עמ' 153. לקראת סוף הסרט "שעשני אישה" יש קטע של חביבה נר דוד שבו היא מיניקה את תינוקה כשהיא לבושה גם בטלית ובתפילין.
- 286 טיקוצ'ינסקי (לעיל הערה 125), עמ' 61. זו גם טענתה של אלחדד-ארושס שסגרה את קבוצת הפייסבוק של הפדלחו"שיות, שטענה כי עצם הדיון של הקבוצה יצר "מסך עשן" על מציאות בלתי פתירה של אי שוויון ביחס לנשים ביהדות.
- 287 שילה (לעיל הערה 134), עמ' 203, 224.
- 288 וולף (לעיל הערה 64), עמ' 21.
- 289 Rom and Benjamin (לעיל הערה 232), עמ' 54.
- 290 הנ"ל, עמ' 52; קהת (לעיל הערה 66).
- 291 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 140.
- 292 עיינו נבון (לעיל הערה 249), עמ' 9, 32.
- 293 Moore (לעיל הערה 154), עמ' 30; ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 35. רוזנק מסביר כך את הפער בין אמירותיו העיוניות הליברליות של הרב קוק ובין שמרנותו ההלכתית המעשית. עיינו: רוס (לעיל הערה 56), עמ' 749.
- 294 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 31. בנושא הסתירות, עיינו בפרק 1.

שלהן – ככלל – יש קשר נפשי וכבוד למסורת, למנהגים ולרבנים, ומכאן לדחיית הפמיניזם המערבי. נוסף לכך את הממד האליטיסטי המשתקף מהפמיניזם הדתי: למדנות המתאימה למשכילות ממעמד סוציו-אקונומי בינוני וגבוה, ביקורת שגם היא דומה לטענות על פמיניזם גל שני.

יש גם הסברים ייחודיים לנשים ציוניות דתיות בישראל.²⁹⁶ הפמיניזם הדתי נתפס בעיני רבים כחיקוי של הפמיניזם הכללי ויבוא של הפמיניזם הדתי מחו"ל,²⁹⁷ במיוחד פמיניזם המדגיש רעיונות ליברליים. יש להוסיף לכך את השוני בהגדרות הזהות ובקבוצת השייכות של נשים דתיות בארה"ב, לעומת אלו שבשראל. נשים דתיות בארה"ב מגדירות את זהותן הדתית לעומת תנועות יהודיות דתיות אחרות – רפורמים, קונסרבטיבים ואורתודוקסים, כאשר הדת היא נושא אישי-פרטי. נשים דתיות בארץ מגדירות את זהותן לעומת נשים חילוניות וחרדיות בנושאים אישיים וציבוריים. מציאות חיה שונה משמעותית מאשר חברותיהן בארה"ב והן עסוקות בשאלות של ביטחון אישי ולאומי, אידיאולוגיות, פוליטיות, רוחניות ומעשיות של חיים במדינת ישראל. לכן ניתן להניח כי הדיון על מעמדן כנשים במערכת ההלכתית לא תופס אצל כולן את אותה חשיבות כמו בארה"ב. ארגוני הנשים הפמיניסטיות בארץ משקפים שיח ליברלי ופוסט ציוני²⁹⁸ לצד פעילות בתנועות שלום,²⁹⁹ והפמיניזם הדתי בארץ מקושר מאוד אליהן ולרעיונות פמיניזם ליברלי.³⁰⁰ לעומתן, רוב הנשים בציבור

295 מאז שנות השישים יש עלייה בשיח העדתי בישראל. עיינו: קמיר (לעיל הערה 20), עמ' 452.

296 עדיין לא נערך מחקר בנושא זהות נשים דתיות בישראל לעומת ארה"ב. אך מהיכרות קרובה עם ציבור הנשים בארץ ובחו"ל, אנו משערים את הני"ל.

297 עיינו במאמרה של נעה איתם, המקרה המוזר של הפמיניזם הדתי. ניתן להסביר זאת גם לאור העובדה שראשוני הנשים הפמיניסטיות הדתיות בארץ נולדו בארה"ב או ממשפחה ממוצא אמריקאי: תמר רוס, אליס שלוי, רבקה לוביץ, ועוד אחרות. ראו: Uzan (לעיל הערה 45), עמ' 144; ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 18.

298 Rom and Benjamin (לעיל הערה 232), עמ' 54 טוענות שבישראל יש קשר בין מרכזיות המשפחה וילודה גבוהה לערך הלאומיות הישראלית, ואין השפעה פמיניסטית רבה בציבור הישראלי. לא ניכנס לדיון בנושא משום שאין זה עיקר המאמר.

299 קמיר (לעיל הערה 20), עמ' 462. אורית קמיר במאמרה "ציונות, גבריות ופמיניזם" דנה ממבט הסטורי ועכשווי בקשר בין ציונות ופמיניזם, כשלדעתה יש בעייתיות בהגדרת האשה באידיאולוגיה הציונית, והצורך כיום בשינוי הציונות כדי להתאימה למציאות כיום, כולל בנושא היחס לעמים אחרים, עיינו למשל עמ' 470. לעיל בפרק 2 הובא שפעילות זו משותפת לפמיניסטיות ליברליות קיצוניות בעולם כולו.

300 פרדימן (לעיל הערה 21), עמ' 374.

הדתי מחזיקות בהשקפת עולם ציונית³⁰¹ רואות כערך דתי את הצבא ואת השירות בו,³⁰² ופועלות לחיזוק ההתיישבות גם בשטחים ה"כבושים". לסיכום נביא את דבריה של גרוס, הטוענת כי ניתן היה לצפות שהציונות הדתית, כתנועה אקטיביסטית מודרנית תאמץ גם את הפמיניזם הדתי, אך בפועל:

ברם, שילובה של אסכולה פמיניסטית בעולם דתי הינה בעייתית ביותר, שכן התפיסות הפמיניסטיות שהתפתחו בעולם המערבי מהוות קריאת תיגר על סדר העולם המסורתי הפטריארכלי, על חלוקת התפקידים שבו ועל הנחות היסוד התרבותיות בעלות האופי האנדרוצנטרי, המתייחסות מלכתחילה באופן לא שוויוני ומפלה כלפי נשים. אין תמה אפוא שלצד העשייה הפמיניסטית-הדתית, הזוכה בעידוד ותמיכה של כלי התקשורת, ניכרת בציבור הציוני הדתי, ובעיקר בקרב חלק מהממסד הרבני שבתוכו, הסתייגות מפעילויות אלה. שכן תופעת הפמיניזם נתפסת כבעיה דתית, כערעור על הסמכות הממסדית-ההלכתית בכלל ועל המקור האלוהי של התורה עצמה בפרט.³⁰³

נשים ציוניות דתיות כ"פוסט פמיניסטיות"

נדון כעת במקומן ובפעילותן של נשים ציוניות דתיות, בעיקר בתקופה המתחילה משנות השישים של המאה העשרים. ראשית, נוכיח כי עוד טרם תחילת פעילותה של התנועה הפמיניסטית בכלל והדתית בפרט בישראל – ניתן להראות מעורבות גוברת שלהן בתחומים רבים, ויישום "רעיונות פמיניסטיים". שנית, נוכיח כי יישום רעיונות פמיניסטיים או פעילות בעלת סממנים "פמיניסטיים" לא נבע בהכרח מתוך מטרה של "קידום שוויוני-ליברלי", ופעילותן לא הובילה לשינוי או למהפכה בתחומים דתיים אחרים. מדובר ב"עטיפה" וב"סגנון" פמיניסטי, אך הערכים והשפה "יהודית מסורתית".³⁰⁴ שלישית, נשים אלו תדגשנה אינדיבידואליות נשית, נישואין ואימהות, ושייכות חברתית דתית, בדומה לתיאוריה ה"פוסט פמיניסטית".

- 301 קמיר (לעיל הערה 19), עמ' 452. קמיר מוכיחה כי הפמיניזם בארץ פעל לשוויון נשים בצבא ולשילובן בצורה שוויונית בכל היחידות (לעיל הערה 19), עמ' 457.
- 302 זו אחת מהנחות היסוד של הציונות הדתית: שילוב בצבא.
- 303 גרוס (לעיל הערה 21), עמ' 106.
- 304 ליאון ולביא מרחיבים במאמרם (לעיל הערה 26) בדוגמאות מהציבור החרדי, ציבור שלא נידון במאמר זה.

בתחום ההשכלה התורנית לנשים: הפמיניזם הדתי הדגיש את הצורך בשינוי לימוד תורה לנשים, והמחקר הפמיניסטי דתי מדגיש את חלקו בשינוי בתחום זה. אך ניתן להוכיח שהשינוי החל כבר לפני יותר ממאה וחמישים שנה בגרמניה, ללא קשר לתנועה הפמיניסטית,³⁰⁵ והמשיך בשילובן של בנות בבתי הספר הדתיים במושבות של העלייה הראשונה.³⁰⁶ גם הקמת ה"מכללה ירושלים" בשנת 1964 על ידי הרב ד"ר יהודה קופרמן,³⁰⁷ נעשה מתוך רצון לאפשר לנשים השכלה תורנית גבוהה לצד מקצוע, תוך שמירת מצוות והעמקה ביהדות, ללא השפעה פמיניסטית.³⁰⁸ גרוס מוכיחה כי נשים אורתודוקסיות בעלות השכלה גבוהה (בדומה לאלו שלמדו ב"מכללה"), קידמו לא רק את עצמן, אלא פעלו כך ממניע של תמיכה בבעליהן לומדי התורה.³⁰⁹ הוזכר גם לעיל, כי עשרות המדרשות לנשים שנפתחו בשנים האחרונות לצעירות ולמבוגרות אינן קשורות רשמית או מעשית לפמיניזם הדתי,³¹⁰ ומעמיקות את לימוד התורה ללא רצון לשינוי המערכת ההלכתית.³¹¹ אחד הבולטים – "מכון בניין שלם", הפועל מתוך תפיסה שמרנית, פועל לחיזוק ערכי משפחה לצד העצמה נשית ולימוד תורה לנשים,³¹² ע"י מדרשות לנשים ברחבי הארץ וכנסים שנתיים.³¹³ כלומר, גם אם נראה כי יש "הסכמה" על הרעיון הפמיניסטי של לימוד תורה מעמיק

305 הרש"ר הירש, שהקים בית ספר לבנים ולבנות, כאשר הבנות לומדות תוכנית כמעט זהה לבנים וכוללת יהדות והכנה לחיים. עיינו: הירש, יסודות החינוך, חלק א, עמ' כז. טעות היא לשייך את ראשית חינוך הבנות לשרה שנירר בפולין. עיינו גם: גרוס (לעיל הערה 21), עמ' 97.

306 עיינו למשל: רחל אלבוים דרור, החינוך העברי בעליה הראשונה, חלק א, עמ' 379.

307 הרב ד"ר יהודה קופרמן, נחשב "חרדי לאומי", ואינו שייך או קשור לתנועה הפמיניסטית.

308 עיינו: <http://www.michlala.edu/odot/>

309 Gross (לעיל הערה 3), עמ' 5.

310 מדרשות לבנות לפני שירות לאומי ואחריו, כמו "טוהר" ביד בנימין, "בינת" בשבות רחל ו"שילת" בקרני שומרון הן רק חלק מהדוגמאות של מדרשות לבנות המדגישות את המשך המסרים היהודיים שאינם פמיניסטיים.

311 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 46. בשנת 2020, בסיום הש"ס לנשים, מספר המסיימות היה כעשר נשים. מדרשות לבנות אחרי תיכון, בסגנון ישיבתי – שלוש מתוך עשרים ואחת (נשמת, עין הנציב ומגדל עוז). ברוב המוחלט של תוכניות בנות ונשים אין לומדים תלמוד אלא אמונה, הלכה ונושאים אחרים.

312 ניתן לעיין בתוכנית הכנס:

https://www.binyanshalem.org.il/2/0/%D7%9B%D7%A0%D7%A1_%D7%A7%D7%99%D7%A5_%D7%AA%D7%A9%D7%A2%D7%98

313 פרידמן (לעיל הערה 20), עמ' 372. ההשתתפות בכנסים אלו גבוהה לאין ערוך מההשתתפות בכנסי "קולך".

לנשים, הביצוע מבטא שינוי מבוקר המדגיש אינדיבידואליות נשית ללא שבירת המסגרת הקיימת.

בתחום מערכת ההלכה וקיום מצוות: כבר לפני כחמישים שנה נידון נושא חגיגת אירוע "בת מצוה" לבנות, והפך למקובל בחוגים הציוניים דתיים ללא השפעת הפמיניזם. בעשור האחרון ניתן לראות בבירור עלייה במספר ובמגוון טקסים נשיים המדגישים את מעגל החיים הנשי והמשפחתי, כמו אירועי הפרשת חלה, קריאת תהילים משותפת, סעודות "אמן" ועוד.³¹⁴ כל הדוגמאות הללו הן בגבולות ההלכה, ומבטאות את הכיוון של הדגשת מצוות "של נשים". במקום תפקיד של רבנית שתפקידה לפסוק הלכה, ניתן למצוא קבוצת נשים הולכת וגדלה של רבניות המהווה דמויות משמעותיות בקהילה ללא מעורבות בתחום הפסיקה, ובתוכן גם קבוצת "הרבניות המחזקות" המארגנות כנסים בהשתתפות אלפי נשים.³¹⁵

בתחום פעילות ציבורית ופוליטית: ניתן להוכיח כי נשים דתיות בישראל, אף ה"שמרניות", מכירות במציאות המשתנה של מעמדן בחברה ומשתמשות בכישוריהן להגיע למשרות חשובות בפוליטיקה המפלגתית.³¹⁶ בתחום ההתיישבות – בולטת כבר בשנות השבעים של המאה העשרים השתתפותן של נשים "שמרניות" בתנועת "גוש אמונים".³¹⁷ מהתחלת מבצעי העלייה להתנחלויות,³¹⁸ ועד לשותפות בניהול היישובים והמועצות המקומיות

314 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 46.

315 המושג "רבניות מחזקות" מתייחס לנשים שאינן פוסקות הלכה, אבל מארגנות כנסים לנשים, ובהם הן פועלות לחיזוק אמוני ואישי של נשים, למשל הרבנית ימימה מזרחי, הרבנית לאה קוק ועוד. ליאון ולביא העמיקו במחקרם בתופעה זו (לעיל הערה 26), עמ' 46.

316 כבר מהכנסת הרביעית יש נשים שנבחרו להיות חברות כנסת מטעם המפלגה הדתית לאומית. לגבי העשור האחרון, עיינו ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 317. ניתן למנות לדוגמה את אורית סטרוק, ציפי חוטובלי ועוד, המצהירות שאינן פמיניסטיות. אורית סטרוק נבחרה מטעם מפלגת חרד"לית (תקומה), ופועלת למען זכויות נשים במקרים רבים, אבל אי אפשר להגדירה כפמיניסטית. עיינו למשל בדיון בוויקיפדיה סביב הגדרתה https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A9%D7%99%D7%97%D7%94%3A%D7%90%D7%95%D7%A8%D7%99%D7%AA_%D7%A1%D7%98%D7%A8%D7%95%D7%A7

317 תנועת "גוש אמונים" קמה בשנת 1974 ופעלה להתיישבות ברחבי יש"ע.

318 שמונה נסיונות עלייה להתנחלות סבסטיה משנת 1974 ואילך, ובכולן השתתפו נשים רווקות ונשואות עם ילדים. עיינו בסדרה "תקומה" בפרק על "גוש אמונים". הסרט מביא גם את עדותה של דבורה ארציאל שנפגשה אישית עם ראש הממשלה דאז, גולדה מאיר (בשנת תשל"ד, אין תאריך מדויק) במטרה לשכנע אותה לאפשר התיישבות בשומרון.

והאזורים.³¹⁹ ישנן גם דוגמאות ליישובים שהוקמו על ידי נשים: קבוצת נשים שהתנחלה ב"בית הדסה" בחברון ובמקרה של הקמת היישוב "רחלים" בשומרון.³²⁰ נשים ציוניות דתיות הובילו תנועות חוץ-פרלמנטריות שונות בעלות השפעה על השיח הפוליטי, כמו "נשים בירוק" ו"מטות ערים".³²¹ נוספו לאחרונה תנועות של נשים דתיות שמרניות הפועלות בתחום החברה, כמו תנועת "שוברות שוויון" הפועלת נגד המגמות של שוויון קיצוני,³²² או "איגוד רבניות קהילה", המהווה חלק מ"איגוד רבני הקהילות",³²³ המאגד בתוכו רבניות תורניות שאינן פמיניסטיות. ישנו גידול במספר הנשים הדתיות המנהלות מוסדות חינוכיים כמו בתי ספר³²⁴ ואולפנות³²⁵ ומפקחות עליהם, גם אלו המזוהים עם הזרמים השמרניים בציונות הדתית. באשר למדרשות תורניות, רוב ראשי המדרשות לנשים הן נשים שתפקידן הוא גם ניהולי וגם רוחני.³²⁶ גם בתחום התקשורת החלה מעורבות של נשים "שמרניות", שהבולטות שבהן הרבנית שולמית מלמד שהקימה בשנת 1988 ערוץ רדיו (שאח"כ הפך לערוץ אינטרנט) – "ערוץ שבע"; ובעשור האחרון סיון רהב מאיר שעבדה כעיתונאית בכמה ערוצי תקשורת וטלוויזיה, והפכה למנחה בכנסים ולמרצה מבוקשת.

- 319 דוגמה בולטת להנהגה – דניאלה וייס שהייתה ממקימי תנועת "גוש אמונים", הייתה ראש מועצת קדומים למעלה מעשרים שנה.
- 320 קבוצת אימהות עם הילדים "התנחלו" בבית הדסה בחברון בשנת 1979, ובמשך חודשים לא יצאו משם עד שאושרה ההתיישבות היהודית בחברון. בשנת 1988 החלו נשים להפגין נוכחות במקום שבו נרצחה רחלה דרוק משילה, עד להקמת היישוב בשנת 1991.
- 321 "נשים בירוק" הוא ארגון שקם בניגוד ל"נשים בשחור". כיום עומדות בראשו נדיה מטר ויהודית קצובר. "מטות ערים" הוא ארגון הפועל לחיזוק ההתיישבות בישי"ע ובראשו עומדת סוזי דים.
- 322 <https://www.facebook.com/shovrotshivyon>
- 323 בכנס "רוח ותקשורת" שנערך על ידי איגוד רבני הקהילות באוגוסט 2018 הובאו בפני המשתתפים דרכים שונות של תקשורת חדישה והשימוש בהן למטרות של העברת מסרים תורניים.
- 324 בירושלים יש בתי ספר "שמרניים" שבראשם עומדות נשים, כמו: ממ"ד תורני הר נוף, בית הספר מוריה ברובע ועוד.
- 325 יש מספר אולפנות שראשת אולפנה החליפה ראש אולפנה שפרש, למשל אולפנת כפר פינס. אולפנות אחדות בירושלים, המשויכות לזרם השמרני, כמו "תהילה" ו"עטרת רחל", מנהלות על ידי נשים.
- 326 בראל, מנהיגות נשים במדרשות, עמ' 13. בראל מציינת את ההבדל בין סגנון המנהיגות של ראשי המדרשות המסורתיות הפונות בעיקר לספרה הנשית בלבד, לעומת המדרשות המגדריות השואפות ליצור הנהגה של נשים בעלות השפעה על כלל האוכלוסייה. ראו בעמ' 15.

באשר לשאלת הזהות, במקום מתח בין זהויות הקיימת אצל פמיניסטיות דתיות, נכון יותר לדעתנו לראות בסגנון חייהן של רוב הנשים הציוניות דתיות, ביטוי לבחירה מודעת נוסח התיאוריה ה"פוסט פמיניסטית".³²⁷ ליאון ולביא מתארים יצירת מרחב נשי אוטונומי ונפרד, שעל אף היותו מסר שמרני של ריחוק הנשים מהעשייה הדתית ושמירה על הסדר המגדרי, הפעילות בו אינה מדגישה הכנעה פטריארכלית, אלא "גישה מסורתנית ורפלקטיבית (אידיאולוגיה מודרנית של המסורת) אותה מייצרות נשים".³²⁸

הפעולה הנשית המשותפת, בסביבה האורתודוקסית והשמרנית, תבקש לבדל ככל שניתן את מקומה של האישה מתוך הנחה שללא מילוי ייעודה הדתי השלם וה'אותנטי' של האישה – בשונה מתפקוד שווה לגבר – תיווצר מציאות דתית ורוחנית שבורה אם לא חסרה.³²⁹

קיים דיון במחקר אם יש לראות בפעילות זו "פמיניסטית" גם אם המשתתפות אינן "מכירות בכך". כהן טענה שגם מנהיגות דתיות, אפילו במדרשות מסורתיות, מסרבות להודות בקשר שבין תופעת לימוד התורה ובין הפמיניזם, אלא הן מדגישות שמדובר בתופעה דתית.³³⁰ עיר שי וציון וולדקס רואים בכנסי הנשים³³¹ דוגמה נוספת לפעולה המקדמת סדר יום פמיניסטי, משום שיש בהם מרכיבים פמיניסטיים של מתן קול לנשים; חיבור בין האישי לפוליטי; אחווה

327 ניתוח דומה ניתן למצוא במחקר על תופעת ההתייונות בתקופת בית שני. ההיסטוריון רפפורט טוען כי המושג "התייונות" כשלעצמו הוא מונח ניטרלי וכי יש להבחין בין "תופעת התייונות" ובין "תנועת התייונות", כאשר לדעתו "תופעת התייונות" מציינת תהליך של תרבות (אקולטוראציה), הגורם לאדם או לקבוצה שינוי התנהגות, ערכים, מוסדות – תולדה של מגע עם היוונים והיונות, ואילו "תנועת התייונות" מבקשת לשנות משטר, אורח חיים ופולחן יהודי, תנועה מהפכנית ביסודה שהובילה למרד המכבים. עיינו: אוריאל רפפורט, על התייונותם של החשמונאים. בדומה לכך ניתן לראות גם בתיאוריה של הרש"ר הירש בגרמניה של המאה התשע-עשרה "תורה עם דרך ארץ" – שילוב מבוקר של תרבות וערכים מודרניים תוך שימור ערכים של תורה והלכה. עיינו: יונה עמנואל (עורך), הרב שמשון רפאל הירש – משנתו ושיטתו.

328 הנ"ל (שם), עמ' 36. לדוגמה: הרבנית ימימה מזרחי – "רבנית", "דרשנית", שאלפי נשים דתיות נוהרות לשיעורים שלה, משלבת הרצאות לצד אתר אינטרנט, שיעורי תורה ביוטיוב, מאמר על פרשת השבוע שנשלח במייל ואף אפליקציה להורדה לטלפון נייד <https://parasha.org>. אך יותר מכול ניתן לראות את "העטיפה המודרנית" בסלוגן המופיע באתר הבית: "לגלות את ה-WOW שבתוכך דרך ה-WOW של התורה". השימוש במושג "לועזי", מסר פמיניסטי של גילוי והעצמה נשית, ובו-זמנית חיבור לתורה "ישנה".

329 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 35.

330 כהן (לעיל הערה 20), עמ' 258.

331 טקסי הפרשת חלה, כינוסים של רבניות וכו'.

נשית והעצמה; ניכוס התרבות ופרשנותה.³³² טענה זו נופלת לאור העיתוי: הוכח לעיל כי תחילת השינויים בתחומים אלו, קרתה לפני שהתנועה הפמיניסטית הדתית החלה לפעול בשנות התשעים, ומהווה ביטוי לפתיחות של הציבור הציוני דתי לשינויים בהשכלתן ולחלקן של נשים בפעילות ציבורית ותורנית, ללא קשר לחשיבה ליברלית ושוויונית. ולכן ניתן לומר שגם אם יש מתאם (קורלציה) בין התופעות, אין בכך בהכרח הוכחה לסיבתיות ביניהן.

גישה אחרת במחקר סבורה כי גם אם ה"מעטפת" פמיניסטית, או יש מרכיבים "פמיניסטיים" בפעילות, יש לבחון אם הפעילות "נוצלה" להמשך המהפכה הפמיניסטית השוויונית בחברה הדתית או במערכת ההלכתית. כבר במחקרו על "נשות רחלים", מוכיח פייגה כי אכן פעילותן של הנשים שהקימו את היישוב רחלים היתה בעלת מרכיבים "פמיניסטיים", אך לא "נוצלה" להמשך "מהפכה פמיניסטית" בתחומים אחרים.³³³ גם בראל, שחקרה את הנשים העומדות בראש מדרשות לנשים, עסקה בשאלה זו. הפתרון לדעתה הוא בהבחנה בין מנהיגות נשית המהווה רעיון פמיניסטי, ובין תוכן ההנהגה השמרני,³³⁴ מעטפת חיצונית של הפעילות בעלת רכיבים פמיניסטיים עם תוכן שמרני. לדעתנו, טענתם של פייגה ובראל נכונה גם לפעילותן של "נשות גוש אמונים", "איגוד רבניות", "מכון בנין שלם" ועוד – שכולן בעלות סגנון פעילות ו"מעטפת חיצונית" של פמיניזם, אך התוכן שמרני, ויותר מכך – פעילות זו לא נוצלה לקידום רעיונות נוספים של פמיניזם דתי כמו שינוי ההלכה או מעמדן של נשים בבית הכנסת וכו'. ליאון ולביא מדגישים את רצונן של הנשים המאמינות להרחבת האחריות הנשית בסדר המגדרי הקיים, ומיצוי יכולותיהן של נשים להתנהל בו,³³⁵ וכהגדרתם "להגדיל את היש".³³⁶ נשים דתיות נוטלות אחריות על חייהן ומבטאות שאיפה לתרגם ולעצב את משימותיהן הדתיות באמצעות

332 עיר שי וציון וולדקס (לעיל הערה 25), עמ' 30.

333 Michael Feige, Do Not Weep Rachel: Fundamentalism, Commeration and Gender in a West-bank Settlement, עמ' 120, ומסקנותיו בעמ' 133 והלאה.

334 בראל (לעיל הערה 268), עמ' 13.

335 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 30; Rom and Benjamin (לעיל הערה 232), עמ' 52, טוענים שהדבר נכון לגבי ישראליות בכלל ולא רק לגבי דתיות.

336 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 56.

רכישת ידע וחיזוק תפקידה החיוני של האישה במשפחה ובחברה הדתית,³³⁷ לצד התועלת והמשמעות הרוחנית במבנה המגדרי המסורתי.³³⁸ ואם נקשר לתיאוריה ה"פוסט פמיניסטית" – יש כאן הכרה בשינוי מעמדן ומציאות חייהן תוך בחירה מתוך ה"ערכים השוויוניים", לצד בניית סדר יום מאוזן יותר,³³⁹ התאמתן לחייהן ולאמונתן הדתית וחיזוק ערכי משפחה מסורתיים.³⁴⁰ בכך הן יוצרות שינוי אמיתי בחייהן המבטא "העצמה ללא שבירה".

סיכום

מאמר זה עסק בבירור התיאוריה והמעשה של תנועת ה"פמיניזם הדתי" בישראל, והתאמתו לציבור הנשים בציונות הדתית. הוכח כי התנועה שהחלה לפעול בסוף המאה העשרים, פעלה מתוך ערך השוויון הליברלי, ורצונה היה להביא ערך זה לידי ביטוי במערכת ההלכתית ובחברה הדתית. הוכח כי לתיאוריה הפמיניסטית דתית בעייתיות מובנית: תיאוריה המחויבת לערכים ליברליים ודתיים, היוצרת בהכרח מתח בין "שמרנות" ל"ליברליות"; ובעייתיות זוהת הנובעת מהמתח הקיים בין הזהות הדתית לזהות הפמיניסטית. הוכח כי בעשור האחרון עברה התנועה "הקצנה" בדומה לפמיניזם גל שלישי בעולם, והפמיניזם הדתי דורש כיום שינוי מהפכני בכל מערכות היהדות. לצד זה גם הזהות הפמיניסטית דתית הפכה מורכבת יותר, עם שאלות מהותיות באשר ליכולתן של נשים להיות בו-זמנית גם דתיות וגם פמיניסטיות.

לאחר מכן הוסבר מדוע ה"פמיניזם הדתי" לא נקלט בקרב רובן של נשים בציונות הדתית. לעומת זאת – התיאוריה ה"פוסט פמיניסטית", המדגישה את הכרת הנשים בשינוי במציאות חייהן, לצד רצון להמשיך להיות שייכות לחברה הדתית ולמערכת ההלכתית מתוך בחירה – משקפת נכונה את סגנון חייהן. נשים אלו יפעלו בתחומים שונים בעזרת "מעטפת" פמיניסטית, ויעשו "מעשים" פמיניסטיים, אך לא יקדמו את ערכי השוויון הליברלי בתחומי החברה הדתית

337 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 35. Rom and Benjamin מדגישים את השינויים בעבודת נשים ישראליות בכלל ושותפותן בפרנסה, יחד עם המשך חלוקת תפקידים מסורתית (לעיל הערה 232), בעמ' 53.
 338 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 50.
 339 ארצי סרור (לעיל הערה 122), עמ' 140.
 340 ליאון ולביא (לעיל הערה 26), עמ' 55.

והמערכת ההלכתית. יש כאן הכרה ב"העצמה" שלהן, בתרומתן החשובה בכל התחומים, אך בחירה להמשך שייכות לחברה הדתית האמונית – "העצמה ללא שבירה". הן מבטאות את "אשת חיל" המודרנית – יכולת לעסוק גם בעבודות של "גברים" אך בו-זמנית להישאר נשיות ומשפחתיות.³⁴¹

341 עיון במשלי פרק לא, הפרק העוסק ב"אשת חיל" יוכיח, מחד גיסא, על פעילות פמיניסטית מובהקת של עבודות גבריות והכינוי "חיל" השמור ל"גיבורים-גברים", ומאידך גיסא, היא דאגה לבגדים יפים לעצמה, תמכה בבעלה "היושב בשער" (=דיין), ועסקה במשפחה ובחסד לאחרים – ערכי משפחה נשיים.

ביבליוגרפיה

ספרים

- אדלר, רחל, פמיניזם יהודי: תיאולוגיה ומוסר, הוצאת משכל (ידיעות ספרים), 2008.
- אלאור, תמר, בפסח הבא – נשים אוריינות בציונות הדתית, תל אביב, 1999.
- ארצי סרור, חן, הדתיות החדשות: הפמיניזם הדתי פוגש את הרשתות החברתיות, הוצאת ידיעות אחרונות, 2018.
- וולף, אליסון, קץ האחוה הנשית, הוצאת ידיעות ספרים, 2014.
- יזרעאלי, דפנה ואריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה, סילביה פוגל-ביזאוי, מין מיגדר פוליטיקה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999.
- כהן, אורה, משני עברי המחיצה: לשאלת ההפרדה המגדרית בהלכה היהודית, ישראל 2007.
- לוי מלמד, רינה (עורכת), הרימי בכח קולך: על קולות נשיים ופרשנות פמיניסטית בלימודי יהדות, הוצאת ידיעות אחרונות, 2001.
- נבון, חיים, מכים שורשים, הוצאת ידיעות אחרונות, 2018.
- עיר שי, רונית ודב שוורץ (עורכים), רוח חדשה בארמון התורה: ספר היובל לכבוד תמר רוס, הוצאת בר אילן, רמת גן, 2018.
- פוגל-ביזאוי, סילביה, דמוקרטיה ופמיניזם: מגדר אזרחות וזכויות אדם, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, 2011.
- פיוטרקובסקי, מלכה, מהלכת בדרכה: אתגרי החיים במבט הלכתי-ערכי, הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב 2014.
- פינר, שמואל וטובה כהן, קול עלמה עברייה: כתבי נשים משכילות במאה התשע-עשרה, תל אביב, 2006.
- פרידמן אריאל, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה, סילביה פוגל-ביזאוי, מין מיגדר פוליטיקה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999.
- קהת, חנה, משהפכה התורה לתלמוד תורה: תמורות באידאה של תלמוד תורה בעידן המודרני, ירושלים 2016.
- קמיר, אורית, פמיניזם, זכויות ומשפט, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2002.
- קמיר, אורית, כבוד אדם וחווה: פמיניזם ישראלי, משפטי וחברתי, הוצאת כרמל, ירושלים, 2007.
- רוזין, טלי, מה זה בכלל פמיניזם?, תל אביב, 2000.

- רוס, תמר, ארמון התורה ממעל לה: על אורתודוקסיה ופמיניזם, עם עובד, 2007. להלן: רוס, ארמון התורה.
- שילה, מרגלית (עורכת), להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אשה ויהדותה, ירושלים 2001.
- Evans, Sarah M., *Tidal Wave: How Women Changed America at Century's End*, New York: Free Press, 2003.
- Gillis, Stacy, Gillian Howie, Rebecca Munford Ed., *Third wave Feminism: A critical Exploration*, Springer, 2004.
- Gross, Zehavit, Lynn Davies, Al-Khansaa Diab, ed., *Gender, Religion and Education in a Chaotic Postmodern World*, Springer, 2001
- Mcrobbie, Angela, *The aftermath of Feminism: gender, culture and social change*, Sage, 2009.
- Nason-Clark, Nancy and Neitz, Mary Jo, *Feminist Narratives and the Sociology of Religion*, Lanham, MD, 2001.
- Ner-David, Haviva, *Life on the Fringes: A feminist Journey Toward Traditional Rabbinic Ordination*, JFL Books, 2000.
- Rom, Michal and Orly Benjamin, *Feminism, Family, and Identity in Israel: Women's Marital Names*, Palgrave Macmillan, 2011.
- Umansky, Ellen M. and Dianne Ashton, (ed.), *Four Centuries of Jewish Women's Sprituality*, University of Chicago, 2008.
- Walker, Rebecca, *To Be Real: Telling the Truth and Changing the Face of Feminism*, Anchor books, New York, 1995.

מאמרים

- אדלר, ר', "עשר נשים פמיניסטיות יהודיות מספרות על דרכן", תפוצות ישראל: שירות מידע על חיי היהודים בעולם, טו (ג-ד), 1977, עמ' 45-67.
- אילן, טובה, "דברי סיכום – באומץ וביראה", בתוך: להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אשה ויהדותה, מרגלית שילה (עורכת), ירושלים 2001, עמ' 330-332.
- אלאור, תמר, "משילה לא רואים את איסלנד: אירוע רחלים", אלפיים; כתב עת רב-תחומי לעיון, הגות וספרות, 7 (תשנ"ג), עמ' 59-81.
- אלבוים-דרור, רחל, החינוך העברי בארץ ישראל, ירושלים, 1986.

- אלטמן, יעקב, "ברוך שעשני כרצונו: על המין הנשי והמין האנושי", צהר, כה, תשס"ו, עמ' 1-11.
- אליאס, נלי, רונן שמיר ומיכל שטראי, שליחות, פמיניזם ופרופסיונליזם: טוענות רבניות בקהילה הדתית-אורתודוקסית, מגמות, 3 (1997), עמ' 313-348.
- אלעזר, ד"י וגפן-מונסון, רלה, "התפתחות תפקידן של נשים בפולחן בבית-הכנסת האמריקני", תפוצות ישראל: שירות מידע על חיי היהודים בעולם, כ (ג), 1982. עמ' 41-51.
- אנקור, מלכה, "היבטים פסיכולוגיים בתהליכי שינוי ובהתנגדות לשינוי, והשלכותיהם על חיי האשה הדתית", בתוך: להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אשה ויהדותה, בעריכת מרגלית שילה, ירושלים 2001, עמ' 253-259.
- בראל, אסתר, "מנהיגות נשים במדרשות", בתוך: ספר עמדות: מנהיגות והנהגה, הוצאת מכללת אורות ישראל, 2013, עמ' 13-22.
- ברטוב, חגית, "אתגר הרווקות", בתוך: להיות אשה יהודייה: דברי הכנס הבינלאומי השלישי אשה ויהדותה, קובץ שלישי, ירושלים 2005, עמ' 327-333.
- גורדין, רחל, "שבת בבוקר יום יפה": מאבקן של נשים בקהילה האורתודוקסית לשותפות בבית הכנסת והריטואלים, עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם (קובץ), נבו הוצאה לאור, ירושלים, 2007, עמ' 143-186.
- גורדין, "השפעת התמורות המגדריות בשדה הדתי על השיח ההלכתי", בתוך: אבינעם רוזנק עורך, הלכה, מטה הלכה ופילוסופיה: עיון רב תחומי, הוצאת ואן ליר, 2011, עמ' 65-97.
- גליקסברג, איילה, "מנהיגות של נשים: פילוסופיה, הצהרות ומציאות", בתוך: להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אישה ויהדותה, בעריכת מרגלית שילה, ירושלים 2001, עמ' 253-259.
- גלמן, יהודה, "הפמיניזם הדתי והאתגר התאולוגי", בתוך: להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אישה ויהדותה, בעריכת מרגלית שילה, ירושלים 2001, עמ' 39-43.
- גרוס, זהבית, התבנית הנפשית הנשית הנאלמת של בוגרות החינוך הממלכתי הדתי בישראל, תרבות דמוקרטית, 10, 2006, עמ' 97-133.
- דהאן-כלב, הנרייט, "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", בתוך: דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה,

- סילביה פוגל-ביזאוי, מין מיגדר פוליטיקה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 307–317.
- הירש, שמשון רפאל, יסודות החינוך, הוצאת נצח, בני ברק, 1980.
- הלינגר, משה, "התנועה הציונית הדתית בפתח המאה העשרים ואחת: בין גסיסה לבין תחייה אפשרית", אקדמות, י (כסלו תשס"א), עמ' 7–61.
- הלפרין-קדרי, רות, "ושיננתם לבניך ולא לבנותיך": הרהורים מן העבר השני של המחיצה: על הכללה והדרה של נשים בשפת ההלכה", מחקרי משפט, 2002, 1, עמ' 353–372.
- הנקין, "יהודה, פמיניזם, הלכה ולימוד תורה", בתוך: להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אישה ויהדותה, בעריכת מרגלית שילה, ירושלים 2001, עמ' 73–82.
- הרצוג, חנה, נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים, בתוך: דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה, סילביה פוגל-ביזאוי, מין מיגדר פוליטיקה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 307–317.
- זיוון, גילי, "הגיע הזמן לסידור תפילה חדש: הרהורים ראשוניים", בתוך: להיות אשה יהודייה: דברי הכנס הבינלאומי השלישי אישה ויהדותה, קובץ שלישי, ירושלים 2005, עמ' 137–151.
- חורב, דפנה, "יהדות, חברה ופמיניזם דתי", בתוך: להיות אשה יהודייה: דברי הכנס הבינלאומי השלישי אישה ויהדותה, קובץ שלישי, ירושלים 2005, עמ' 403–409.
- טיקוצ'ינסקי, מיכל, "זהות בדויה: לזהותן היהודית של הנשים בדורנו", אקדמות, ל, תשע"ה, עמ' 61–71.
- נאי-ונטורה, גלית, "זהויות פמיניסטיות אורתודוקסיות בישראל – מבט חדש על פמיניזם ומבט חדש על אורתודוקסיה", מגדר: כתב עת אקדמי רב תחומי למגדר ומפמיניזם, 3, דצמבר 2014, עמ' 1–19.
- כהן, טובה, "מנהיגות דתית נשית: האורתודוקסיה המודרנית בישראל כמקרה-מבחן", תרבות דמוקרטית, 10, 2006, עמ' 251–296.
- כהן, נעמי, חמש שאלות וחמש תשובות על מעמד האשה הדתית, להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אישה ויהדותה, בעריכת מרגלית שילה, ירושלים 2001, עמ' 35–38.

- לבמור, רחל, "חזקות והשפעתן על המעמד האישי בדין", בתוך: להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אישה ויהדותה, בעריכת מרגלית שילה, ירושלים 2001, עמ' 175–180.
- לוביץ, רבקה, "עולמן הדתי של נשים ומגמות בהתפתחותו", בתוך: להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אישה ויהדותה, בעריכת מרגלית שילה, ירושלים 2001, עמ' 150–154.
- לוביץ, רונן, צניעות וכבוד האישה בעידן של שוויון, בתוך: להיות אשה יהודייה: דברי הכנס הבינלאומי השלישי אשה ויהדותה, קובץ שלישי, ירושלים 2005, עמ' 183–197.
- ליאון, נסים ועליזה לביא, "להגידל את היש: פמיניזם דתי בשיח רבניות מחזקות בישראל", סוגיות חברתיות בישראל, קיץ תשע"ד, עמ' 30–60.
- לפידות-לרנר, א', "התנועה לשוויון זכויות לנשים ביהדות אמריקה", תפוצות ישראל: שירות מידע על חיי היהודים בעולם, ט"ו, (ג-ד), 1977, עמ' 11–43.
- עיר שי, רונית ותניא ציון וולדקס, "הפמיניזם האורתודוקסי-המודרני בישראל – בין נומוס לנרטיב", משפט וממשל, טו, תשע"ג, עמ' 234–327.
- עיר שי, רונית, "אפיסטמולוגיה, תאולוגיה ופמיניזם דתי: המסע האינטלקטואלי של תמר רוס", בתוך: עיר שי, רונית ודב שוורץ (עורכים), רוח חדשה בארמון התורה: ספר היובל לכבוד תמר רוס, הוצאת בר אילן, רמת גן, 2018, עמ' 11–40.
- עיר-שיר, רונית, "בין כבוד לשוויון: על מגמת ההתנגדות לקריאת נשים בתורה", בתוך: עיר שי, רונית ודב שוורץ (עורכים), רוח חדשה בארמון התורה: ספר היובל לכבוד תמר רוס, הוצאת בר אילן, רמת גן, 2018, עמ' 301–326.
- עמנואל, יונה, (עורך), הרב שמשון רפאל הירש – משנתו ושיטתו, הוצאת פלדהיים, ירושלים, תש"ע.
- פוגל-ביזאווי, סילביה, "משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט מודרניות", בתוך: דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה, סילביה פוגל-ביזאווי, מין מיגדר פוליטיקה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 107–166.
- פרזיגר, אדם, "פמיניזם, מינות וגבולות האורתודוקסיה היהודית בארה"ב", בתוך: עיר שי, רונית ודב שוורץ (עורכים), רוח חדשה בארמון התורה: ספר היובל לכבוד תמר רוס, הוצאת בר אילן, רמת גן, 2018, עמ' 327–350.

- פרידמן, אריאלה, "על פמיניזם, נשיות וכוח של נשים בישראל", בתוך: דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-קלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה, סילביה פוגל-ביזאוי, מבוא, מין מיגדר פוליטיקה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 19–47.
- פרידמן, רונן, "אורתודוקסיה בקונטקסט גלובלי", בתוך: בן רפאל, אליעזר ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים, תשס"ז, 2007, עמ' 355–376.
- קהת, חנה, "דברי פתיחה לכנס הבינלאומי אישה ויהדותה", בתוך: להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אישה ויהדותה, בעריכת מרגלית שילה, ירושלים, 2001, עמ' 13–20. להלן: קהת, דברי פתיחה.
- קהת, חנה, "לשבור את המעגל הפטריארכלי", פנים – תרבות חברה וחינוך, 22, חורף 2002.
- קהת, חנה, "אליטות פמיניסטיות חדשות במגזר הדתי-לאומי", בתוך: בן רפאל, אליעזר ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים, תשס"ז, 2007, עמ' 225–237.
- קמיר, אורית, "ציונות, גבריות ופמיניזם: הילכו שלושה יחדיו בלתי אם נועדו?" בתוך: מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדנה, עורכים מרגלית שילה וגדעון כ"ץ, חלק ב, עמ' 443–470.
- קמיר, אורית, "רצון בת המלך כבודה: הזמנה לפמיניזם ישראלי", תרבות דמוקרטית מגדר וחברה, 10, 2006, עמ' 409–475.
- קרן, רחל, "נשים למדניות – מאין ולאן?" בתוך: להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אישה ויהדותה, בעריכת מרגלית שילה, ירושלים, 2001, עמ' 77–82.
- רוזנק, אבינועם, "על הזיקה בין החוקר למושא מחקרו: תאוריה ופרקסיס", בתוך: עיר שי, רונית ודב שוורץ (עורכים), רוח חדשה בארמון התורה: ספר היובל לכבוד תמר רוס, הוצאת בר אילן, רמת גן, 2018, עמ' 41–65.
- רוט, מאיר, "פמיניזם ואורתודוקסיה: בין זכויות לזהות", דעות, 27, 2006, עמ' 1–12.
- רוט, תמר, "היבטים פמיניסטיים בתפיסתו האוטופית של הראי"ה קוק", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, 19, תשס"ה, עמ' 717–752.

- רוס, תמר, "אורתודוקסיה ואתגר ביקורת המקרא: כמה הרהורים על חשיבות מציאת השאלה הנכונה", בתוך: ברנדס יהודה (עורך), בעיני אלוהים ואדם: האדם המאמין ומחקר המקרא, 2017, עמ' 242–257.
- רוס, תמר, "הלכה כהתרחשות: מעמד הלכתי של ההומוסקסואלים בימינו כמקרה מבחן", בתוך: רוזנק אבינועם (עורך), הלכה כהתרחשות, הוצאת מכון ון ליר, ירושלים, 2016, עמ' 375–430.
- רוס, תמר, "המרד הקדוש של האשה הדתית-לאומית כגשר בין ההלכה ודמוקרטיה", מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים, עורכים אבי שגיאו ודב שוורץ, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 2003, עמ' 447–455.
- רלה, א' ודניאל גפן-מונסון, "התפתחות תפקידן של נשים בפולחן בבית הכנסת האמריקני", תפוצות ישראל: שירות מידע על חיי היהודים בעולם, כ (ג), 1982, עמ' 41–51.
- רפפורט, אוריאל, "על התייוונותם של החשמונאים", תרביץ, ס (תשנ"ו), עמ' 477–503.
- שילה, מרגלית, "פמניזם ואורת': המועצה לשיפור המעמד המשפטי של האשה היהודיה", ציון, 2006, עמ' 203–224.
- שלג, במבי, "נשות התורה החדשות", פנים – תרבות חברה וחינוך, 8, פברואר 1999.
- שרלו, יובל, "תלמוד תורה של נשים – סיכויים וסיכונים", בתוך: להיות אשה יהודייה, דברי הכנס הבינלאומי הראשון: אשה ויהדותה, בעריכת מרגלית שילה, ירושלים 2001, עמ' 67–76.
- Benjamin, Orly, "Don't Wanna Be Nice Girls: The Struggle for Suffrage and the New Feminism in Israel" (review), *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, Number 13, Spring 5767/2007, pp. 265–269.
- Brettschneider, Marla; Dawn Robinson Rose, "Engaging Jewish Feminist Diversity Issues: Seven Concepts", *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, Fall 2004; 8; p. 180–192.
- Brooks, Christine, "Unidentified allies: intersections of feminist and transpersonal thought and potential contributions to social change",

- The International Journal of Transpersonal Studies, 29, 2, 2010, p 33–57.
- Chakraborty, Mridula Nath, "Wa(i)ving it All Away: Producing Subject and Knowledge in Feminisms of Colour", in: *Third Wave Feminism*, Stacy Gillis, Gillian Howie and Rebecca Munford (editors), Palgrave Macmillan, London, 2004, p. 205–215.
- Cohen, Steven martin, "American jewish feminism A study in conflicts and compromises", *The American Behavioral Scientist* (Pre-1986), 23(4), 519–528.
- Davies, Lynn, "Fundamentalist Religion and Gender: The Case for an Inclusive Secular Education", in: Gross, Zehavit, Lynn Davies, Al-Khansaa Diab, ed., *Gender, Religion and Education in a Chaotic Postmodern World*, Springer, 2013, pp. 339–359.
- Davies, Lynn, "Conclusion: Intersections and Drivers of Change in Gender, Religion and Education", in: Gross, Zehavit, Lynn Davies, Al-Khansaa Diab, ed., *Gender, Religion and Education in a Chaotic Postmodern World*, Springer, 2013, pp. 361–374.
- Feige, Michael, "Do not weep Rachel: Fundamentalism, Commemoration and Gender in a West-Bank Settlement". *The Journal of Israeli History*, 21(1/2) 2002, pp. 119–138.
- Fogiel-Bijaoui, Sylvie, "The Cosomopolitan Future: A Feminist Approach", *Laws*, MDPI, Open Access Journal, vol. 5(3), pp. 1–14, August.
- Garrison, Ednie, "contests for the meaning of third wave feminism: feminism and popular consciousness", in: *Third Wave Feminism*, Stacy Gillis, Gillian Howie and Rebecca Munford (editors), Palgrave Macmillan, London, 2004, pp. 24–36.
- Gorton, Kristyn, "(Un)fashionable Feminists: The Media and Ally Mcbeal", in : *Third Wave Feminism*, Stacy Gillis, Gillian Howie and Rebecca Munford (editors), Palgrave Macmillan, London, 2004, pp. 154–163.

- Gross, Zehavit, "Introduction: Challenging Patriarchy: New Advances in Researching Religious Feminism and Religious Education", in: Gross, Zehavit, Lynn Davies, Al-Khansaa Diab, ed., *Gender, Religion and Education in a Chaotic Postmodern World*, Springer, 2013, pp. 1–20. : להלן Gross, introduction.
- Hoggart, Lesley, "Socialist Feminism", *Reproductive Capital & Class*, Spring 2000, 23, 70, pp. 95–125.
- Israel-Cohen, Yael, "Jewish Modern Orthodox Women, Active Resistance and Synagogue Ritual", *Contemporary Jewry*, 2012, 32, pp. 3–25.
- Jolles, Marjorie, "Real Women in Women's Studies: A Reflexive Look at the Theory/Practice Dilemma", *Feminist Teacher*. 2007, Vol. 18 Issue 1, pp. 74–85.
- Lapovsky Kennedy, Elizabeth, "Socialist Feminism: What Difference Did It Make to the History of Women's Studies", *Feminist Studies*, 34, 3 (Fall 2008).
- Mirsky, Y., "Modernizing Orthodoxies: The Case of Feminism", T. Cohen (ed.), *To Be a Jewish Woman*, 4, Jerusalem 2007, pp. 37–51.
- Mohanty, C.A. "Third World Women and the Politics of Feminism", *Gender and Society*, 23;1988, pp. 274–290
- Moloea, Andreea, "West/East Side Story: Questions on Third Wave of Feminism", *Journal of Research in Gender Studies*, 4(2), 2014, pp. 574–584.
- Moore, D., "Israeli Women – Changes and their Consequences", Natasza Kosakowska and Saba Safdar (eds.) *Psychology of Gender through the lens of culture: An examination of Contemporary Societies*, New York, 2015, pp. 113–147.
- Munford, Rebecca, " 'Wake Up and Smell the Lipgloss': Gender, Generation and the (a)Politics of Girl Power", in: *Third Wave Feminism*, Stacy Gillis, Gillian Howie and Rebecca Munford (editors), Palgrave Macmillan, London, 2004, pp. 142–153.

- Ross, Tamar, "The Implications of the Feminization of Theology: Deconstructing Sacred Texts as an Educational Issue", in: Gross, Zehavit, Lynn Davies, Al-Khansaa Diab, ed., *Gender, Religion and Education in a Chaotic Postmodern World*, Springer, 2013, pp. 125–136. להלן: רוס, Implications
- Saadallah, Sherin, "Muslim Feminism in the Third Wave", in : *Third Wave Feminism*, Stacy Gillis, Gillian Howie and Rebecca Munford (editors), Palgrave Macmillan, London, 2004, pp. 216–226.
- Snyder-Hall, Claire R., "Third-Wave Feminism and the Defense of `Choice` ", *Perspectives on Politics*, March 2010 | Vol. 8/No. 1 255.
- Uzan, Elad, "From Social Norm to Legal Claim: How American Orthodox Feminism Changed Orthodoxy in Israel", *Modern Judaism: A Journal of Jewish Ideas & Experience*, May 2016, Vol. 36, 2, pp. 144–162.
- Vogel, Lise, "Socialist Feminism", in *Woman Questions: Essays for a Materialist Feminism*, London: Pluto Press. 1995, p. 40.
- Wolf, Naomi. "Two Traditions". In *The Women's Movement Today: An Encyclopedia of Third Wave Feminism*, Volume 2: Primary Documents, ed. Leslie L. Heywood. Westport, CT: Greenwood, 2006.
- Zimmerman, Amber Lynn, McDermott, M. Joan, Gould, Christina M., "The Local is Global: Third Wave Feminism, Peace, and Social Justice", *Contemporary Justice Review*, Mar 2009, Vol. 12 Issue 1, pp. 77–90.

מאמרים בעיתונות

- איתם, נועה, "המקרה המוזר של הפמיניזם הדתי", מקור ראשון, 16.2.2018.
- אהרון, אלירן, "גם נשים יכולות לפסוק הלכה, אתר ערוץ שבע, 12.8.2019.
- בחור ניר, דיאנה, "אם דת מובילה למלחמות, היא לא שווה את המאמץ", כלכליסט, 8.3.17.

בן ארזה, שרה, "היכל משלהן", מקור ראשון, י"ד בתשרי, תשע"א.
 גוטל, נריה, "מפסח שעבר לפסח הבא: המדרשות תחת איזמל", מקור ראשון,
 31.3.99.

גן צבי ביק, תמר, ודינה ברמן, "על פסח שני המלמד על עניין התחשבות במיעוט
 – כתכונה אלוהית ועל בני האדם המחויבים ליוהלכת בדרכיו", אתר קולך.
<https://www.kolech.org.il/he/beit-midrash-he/827-pesach-sheni.html>
 דובוב, יונתן, "למה כובע: תופעה – דתיות מורידות כיסוי ראש", מקור ראשון,
 7.11.2015.

הורוביץ, אריאל, "את לא מה שאני רואה כשאני מדמינת רב", מקור ראשון,
 10.6.2019.

טיקוצ'ינסקי, מיכל, "חברות שוות בסנהדרין", מקור ראשון, 11.6.2019.
 יפרח, יהודה, משבר הגבריות", מקור ראשון, 18.12.2015.

מבורך, אוריה, "למה אני אוהבת את כיסוי הראש שלי", מקור ראשון,
 13.2.2019.

כהנא-דרור, בתיה, "הכיסוי של לינור אברגיל – סמל לדיכוי של שלטון רבני",
 14.05.19, ט' באייר תשע"ט, 21:20, אתר YNET.

כהנא, מירי (לאור), "נשארות בשוליים", מקור ראשון, 10.10.2016.

סרטים

"שעשני אישה". סרט של ביה"ס מעלה, בבימויו של יעקב פרידלנד, 1998.

הרצאות

קהת, חנה, השפעות תיאולוגיות של הפרשנות הביקורתית הפמיניסטית על
 לימוד התנ"ך, הרצאה במסגרת יום עיון במכון מופת, 4.12.18, במושב של
 "מגדר ומקרא".